

Vrije tijd

Hoofdstuk 8 van De sociale staat van Nederland 2019, ISBN 978 90 377 0923 0

8 Vrije tijd

Annemarie Wennekers, Andries van den Broek en Ab van der Torre

---

- De hoeveelheid vrije tijd laat tussen 2006 en 2016 weinig veranderingen zien. In 2016 hadden Nederlanders gemiddeld 43,8 uur vrije tijd in een week. Het grootste deel (70%) beschikt hiermee naar eigen zeggen over voldoende vrije tijd.
- Voor 96% van de Nederlanders is het in 2016 van belang om in de vrije tijd te kunnen doen waar ze zelf zin in hebben. Ook ontspannen of uitrusten in de vrije tijd is voor veel mensen (94%) belangrijk, gevolgd door het ontmoeten van leuke mensen (80%) en jezelf kunnen ontwikkelen (71%). Voor 18-34-jarigen is zelfontwikkeling vaker belangrijk (79%) dan voor 65-plussers (64%), die juist meer belang hechten aan ontmoetingen (84%).
- Minder contact – met achtereenvolgens familie, vrienden en burens – hangt samen met meer eenzaamheid. Er zijn ook sociale verschillen in ervaren eenzaamheid. Ouderen, lageropgeleiden en mensen met lage inkomens zijn vaker eenzaam.
- Nederlanders besteden onverminderd veel tijd aan mediagebruik, maar de invulling ervan is aan verandering onderhevig. Nieuwe media en digitale communicatiemiddelen winnen terrein. De totale mediatijd die op een smartphone werd doorgebracht, steeg van 7% in 2013 naar 15% in 2018. 65-plussers lopen achter in het bezit en gebruik van de smartphone voor media.
- Sport blijft een populaire vrijetijdsbesteding: meer dan de helft van de Nederlanders sport wekelijks. Er zijn echter grote verschillen tussen groepen. Van de jongeren van 12-17 jaar sport in 2018 75%; onder 80-plussers is de wekelijkse sportdeelname slechts 22%. Van de hogeropgeleiden sport 66%, bij de lageropgeleiden minder dan de helft daarvan (30%). Bij autochtone Nederlanders en niet-westerse migranten is de deelname in 2018 55% respectievelijk 44%.
- Een bezoek aan een voorstelling of tentoonstelling brengt grote delen van de bevolking met cultuur in aanraking. Gesommeerd over alle vormen van bezoek aan alle vormen van kunst en erfgoed, is dat in 2016 voor bijna 90% van de bevolking het geval. Er zijn grote verschillen naar opleiding: op alle terreinen van kunst en erfgoed zijn hogeropgeleiden actiever dan lageropgeleiden, zowel in bezoek als beoefening. Cultuurbezoek is onder vrouwen iets geliefder dan onder mannen en komt vaker voor onder mensen met een westerse achtergrond dan onder mensen met een niet-westerse achtergrond. Filmbezoek is met name iets voor in de eerste helft van de levensloop.
- In 2016 ging meer dan 80% van de Nederlanders van 15 jaar of ouder op vakantie. Het Europese gemiddelde ligt met 62% een stuk lager.

8.1 Wat verstaan we onder de vrije tijd?

In de voorgaande hoofdstukken zijn enkele thema's aan bod gekomen die in onderzoek naar tijdsbesteding onder de 'verplichte' tijd worden geschaard, zoals betaald werk, onbetaald werk (de zorg voor het eigen gezin of huishouden of informele hulp aan andere huishoudens; in detail beschreven in hoofdstuk 6 van deze ssN) en het volgen van onderwijs.

Gemiddeld gaat er in Nederland bijna 46 uur per week naar activiteiten met dit verplichte karakter.¹ Naast de grote hoeveelheid tijd (bijna 77,5 uur) die er in de week besteed wordt aan persoonlijke tijd (slapen, eten en drinken, douchen, wassen, enz.) blijft er nog bijna 44 uur vrij te besteden tijd over (zie Cloïn 2013 voor het onderscheid in deze drie vormen van tijdsbesteding). Deze vrije tijd omvat een breed scala aan activiteiten, waaronder sport, cultuur, mediagebruik, sociale contacten, recreatieve activiteiten en ontspanning, en maatschappelijke participatie (zoals vrijwilligerswerk en bijeenkomsten, zie hoofdstuk 9). Niet op al deze onderdelen van de vrije tijd is er overheidsbeleid of algemeen vrijetijdsbeleid; de vrije tijd is immers een persoonlijke aangelegenheid. Desalniettemin wordt er door de overheid wel steeds meer een beroep gedaan op de (vrije) tijd van mensen, door meer verantwoordelijkheid bij burgers te leggen voor bijvoorbeeld ondersteuning van naasten en het doen van vrijwilligerswerk. Deze activiteiten – die vaak in de vrije tijd plaatsvinden of ten koste gaan van de vrije tijd – komen apart aan bod in hoofdstukken 6 en 9. In dit hoofdstuk behandelen we eerst in vogelvlucht de omvang, invulling en beleving van de vrije tijd en zoomen we daarna in op drie vormen van vrije tijd waar overheidsbeleid op gevoerd wordt, te weten mediagebruik, sport- en cultuurdeelname.

8.2 De omvang, algemene invulling en beleving van de vrije tijd

Weinig veranderingen in de omvang en invulling van de vrije tijd

Om de algemene vrijetijdsbesteding van Nederlanders in kaart te brengen, maken we gebruik van gegevens uit het Tijdsbestedingsonderzoek (ТВО).² Het SCP voert dit onderzoek al sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw elke vijf jaar uit. De precieze methode is over de jaren wat veranderd, maar sinds 2006 geven mensen een week lang in een dagboek voor elke tien minuten aan wat zij op dat moment doen (hoofdactiviteit), of ze daarnaast nog iets doen (nevenactiviteiten), waar ze zijn en wie er nog meer aanwezig is. Uit deze dagboekgegevens blijkt dat de totale hoeveelheid vrije tijd in een week al jaren vrij stabiel is (tabel 8.1) en in 2016 voor Nederlanders van 12 jaar en ouder gemiddeld 43,8 uur bedroeg.³

Van de hoofdcategorieën die we hier onderscheiden, gaat de meeste tijd naar mediagebruik (gemiddeld 19,6 uur in de week), gevolgd door recreatieve activiteiten en ontspanning (14,3 uur), sociale contacten (8,2 uur) en vrijwilligerswerk en bijeenkomsten (1,7 uur). Tussen 2006 en 2016 zijn er slechts kleine veranderingen in de vrijetijdsbesteding. Het meest in het oog springt de tijd besteed aan sociale contacten; die ligt in 2016 een half uur lager dan in 2006. We komen later in dit hoofdstuk uitgebreider terug op mediagebruik (§ 8.3), sociale contacten (§ 8.4) en een aantal vormen van recreatie en ontspanning, namelijk sport (§ 8.5), cultuur (§ 8.6) en vakanties (§ 8.7).

Tabel 8.1

De hoeveelheid en indeling van de vrije tijd is overwegend stabiel

Vrijtijdsbesteding aan diverse activiteiten, personen van 12 jaar en ouder, 2006-2016 (in uren per week)

	2006	2011	2016	Δ^a
totaal	44,4	44,4	43,8	-0,6
mediagebruik ^b	19,8	21,7	19,6	-0,2
sociale contacten ^c	8,7	7,3	8,2	-0,5
recreatieve activiteiten en ontspanning ^d	14,5	13,8	14,3	-0,2
vrijwilligerswerk en bijeenkomsten ^e	1,4	1,7	1,7	+0,3

a Verschil 2006-2016 in uren.

b Lezen en kijken, luisteren, gamen, internetten, computeren, overige massamedia.

c Face-to-facecontact (bv. visite) en gemedieerd contact (bv. chatten).

d Uitgaan, uitstapjes, sport- en cultuurdeelname (beoefening en bezoek), hobby's, ontspanning, ongespecificeerde vrije tijd en reistijd in verband met sociale contacten en vrije tijd.

e Vrijwilligerswerk, vergaderingen en religieuze activiteiten.

Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11 en '16)

Sociale verschillen in de beleving van en ambities voor de vrije tijd

Voor de meeste mensen zal de term 'vrije tijd' een positieve lading hebben, maar meer vrije tijd is niet per definitie beter. Zo is iemand zonder baan de vrije tijd wellicht liever kwijt dan rijk en weet iemand die weinig sociale contacten heeft misschien niet wat te doen met de vrije tijd. Daarbij kan de vrije tijd ook druk zijn en zelfs stress opleveren, doordat mensen veel ambities hebben voor de invulling van de vrije tijd en daardoor veel dingen in korte tijd doen of gelijktijdig proberen te doen (multitasken). Deze mogelijke intensivering of versnippering kan de vrije tijd minder ontspannend maken (Gershuny 2009; Sevilla et al. 2012; Sullivan en Gershuny 2017).

Een ruime meerderheid van 70% van de Nederlanders (van 18 jaar en ouder) geeft in 2016 aan voldoende vrije tijd te hebben. In 2011 was dit niet heel anders, met 72%.⁴ Deze waardering hangt samen met de hoeveelheid beschikbare vrije tijd in een week, zie tabel 8.2.

Zo hebben 65-plussers veruit de meeste vrije tijd in een week (55,6 uur) en geeft 90% van deze groep aan dat dit voldoende is. Onder 18-34-jarigen ligt de omvang van de vrije tijd lager (40,1) en vindt slechts 59% dit voldoende. De 35-64-jarigen hebben nauwelijks meer vrije tijd (40,6 uur in de week), maar vinden dit wel vaker voldoende (68%).

Er zijn ook verschillen naar opleiding, maar deze vallen weg wanneer we statistisch controleren voor de andere achtergrondkenmerken uit de tabel. Mannen hebben meer vrije tijd dan vrouwen (45,3 vs. 42,4 uur per week),⁵ maar de mening dat dit voldoende is, verschilt niet wezenlijk (72% vs. 69%). Het hebben van thuiswonende kinderen trekt ook een wissel op de beschikbare vrije tijd. Paren met thuiswonende kinderen beschikken met 34,6 uur in de week over de minste vrije tijd en slechts 58% geeft aan voldoende vrije tijd te hebben.

Tabel 8.2

De meeste Nederlanders geven aan voldoende vrije tijd te hebben

De omvang van de vrije tijd (in uren per week) en het aandeel van de bevolking dat aangeeft voldoende vrije tijd te hebben,^a personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken,^b 2016 (in procenten en uren per week)

	hoeveelheid vrije tijd (uren)	voldoende vrije tijd? (%)
totaal	43,8	70
man	45,1	72
vrouw	42,5	69
lager opgeleid	47,8	79
middelbaar opgeleid	43,9	71
hoger opgeleid	41,4	64
laag inkomen (< 20.000 euro)	50,0	80
middeninkomen (20.00-50.000 euro)	43,9	69
hoog inkomen (> 50.000 euro)	39,4	67
18-34 jaar	40,1	59
35-64 jaar	40,6	68
≥ 65 jaar	55,6	90
alleenstaand	50,0	79
met partner zonder kind(eren)	46,5	76
met partner met kind(eren) ^c	34,6	58

a Aandeel dat het (helemaal) eens is met de stelling 'Ik beschik over voldoende vrije tijd'.

b Omdat het aantal alleenstaande ouders dat deelnam aan het onderzoek relatief klein is, zijn de cijfers voor deze groep niet betrouwbaar en zijn daarom buiten beschouwing gelaten. Om dezelfde reden is ook niet uitgesplitst naar volwassenen die bij hun ouders wonen.

c Ten minste één thuiswonend kind jonger dan 18 jaar.

Bron: SCP/CBS (TBO'16)

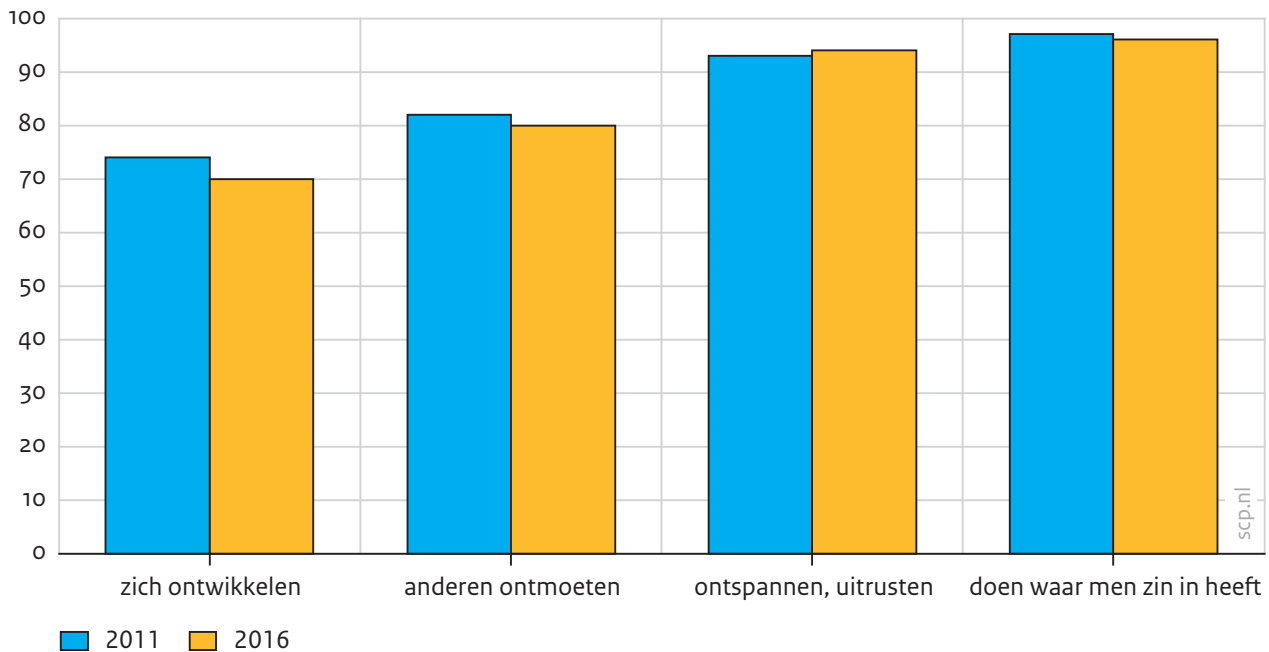
Niet alleen de (waardering van de) hoeveelheid vrije tijd verschilt; ook kunnen het doel of de ambities die mensen met de invulling van hun vrije tijd nastreven heel verschillend zijn. In het TBO van 2011 en 2016 is voor een aantal aspecten van de vrije tijd aan mensen gevraagd hoe belangrijk ze die vinden in hun eigen leven. Nederlanders blijken het vooral belangrijk te vinden dat ze in de vrije tijd kunnen doen waar ze zelf zin in hebben; 96% geeft aan dit (heel) belangrijk te vinden (figuur 8.1). Ook ontspannen of uitrusten scoort hoog: voor maar liefst 94% is dit (heel) belangrijk in de vrije tijd. Iets minder gewaardeerd, maar nog steeds belangrijk, zijn het ontmoeten van leuke mensen (80%) en

jezelf kunnen ontwikkelen (70%) in de vrije tijd. Dit laatste is iets afgenomen ten opzichte van 2011, toen nog 74% aangaf dit (heel) belangrijk te vinden.

Figuur 8.1

Nederlanders willen in de vrije tijd vooral kunnen doen waar ze zin in hebben

Ervaren belang van vier aspecten van vrije tijd,^a personen van 18 jaar en ouder, 2011 en 2016 (in procenten)

a Aandeel dat de volgende aspecten (heel) belangrijk vindt: ‘Jezelf kunnen ontwikkelen in je vrije tijd’, ‘In je vrije tijd leuke mensen ontmoeten’, ‘Ontspannen of uitrusten in je vrije tijd’, ‘In je vrije tijd kunnen doen waar je zin in hebt.’

Bron: SCP/CBS (TBO’11 en ’16)

Bij alle bevolkingsgroepen komt het grote belang terug dat men hecht aan het doen waar men zin in heeft in de vrije tijd en aan ontspannen en uitrusten (tabel 8.3). Het doen waar men zin in heeft vinden alleen paren met thuiswonende kinderen net iets minder belangrijk (90%) dan gemiddeld. Ontspannen of uitrusten in de vrije tijd vinden iets meer vrouwen (96%) dan mannen (93%) belangrijk. Bij het sociale aspect van de vrije tijd (anderen ontmoeten) zijn er meer verschillen, naar geslacht, leeftijd en huishoudensvorm. Vrouwen hechten hier meer belang aan dan mannen (84% vs. 75%), 65-plussers (84%) meer dan de jongvolwassenen (76%), paren met thuiswonende kinderen (75%) minder dan de andere twee genoemde huishoudensvormen. Bij zelfontwikkeling is er op het oog een aantal verschillen, maar blijft na statistische controle voor de overige achtergrondkenmerken alleen een verschil naar opleidingsniveau staan. Hogeropgeleiden vinden zelfontwikkeling in de vrije tijd belangrijker dan lageropgeleiden (77% resp. 60%).

Tabel 8.3

In de vrije tijd doen waar men zin in heeft en ontspannen, uitrusten is breed gewaardeerd

Ervaren belang van vier aspecten van vrije tijd,^a personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken,^b 2016 (in procenten)

	zich ontwikkelen	anderen ontmoeten	ontspannen, uitrusten	doen waar men zin in heeft
totaal	70	80	94	96
man	70	75	93	96
vrouw	71	84	96	95
lager opgeleid	60	78	94	95
middelbaar opgeleid	70	78	94	96
hoger opgeleid	77	83	95	95
laag inkomen (< 20.000 euro)	71	81	93	95
middeninkomen (20.00-50.000 euro)	70	78	95	96
hoog inkomen (> 50.000 euro)	72	82	93	95
18-34 jaar	79	76	94	96
35-64 jaar	69	80	94	95
≥ 65 jaar	64	84	94	96
alleenstaande zonder thuiswonende kinderen	72	83	95	97
paar zonder thuiswonende kinderen	68	82	94	98
paar met thuiswonende kinderen	68	75	93	90

a Aandeel dat de volgende aspecten (heel) belangrijk vindt: 'Jezelf kunnen ontwikkelen in je vrije tijd', 'In je vrije tijd leuke mensen ontmoeten', 'Ontspannen of uitrusten in je vrije tijd', 'In je vrije tijd kunnen doen waar je zin in hebt'.

b Bij de huishoudensvorm zijn thuiswonende kinderen niet meegenomen, evenmin als alleenstaande ouders (daar zijn er onvoldoende van in dit onderzoek om betrouwbare uitspraken over te kunnen doen).

Bron: SCP/CBS (TBO'16)

8.3 Mediagebruik

Mediabeleid voor een onafhankelijk, gevarieerd, hoogwaardig en toegankelijk aanbod

Het mediabeleid streeft naar een onafhankelijk, gevarieerd en hoogwaardig aanbod dat toegankelijk en betaalbaar is en blijft voor alle lagen van de bevolking. In de vorige kabinetsperiode is de Mediawet uit 2008 gewijzigd, met als doel het toekomstbestendig maken van de publieke mediadienst door aanscherping van de kerntaken van de publieke omroep tot educatie, informatie en cultuur (TK 2015/2016). Deze toekomstbestendigheid staat nog steeds hoog op de beleidsagenda en zal ook een rol spelen bij het ingaan van de nieuwe

concessieperiode voor de omroepen in 2020. Momenteel is er vooral veel discussie over de financiering van en rol van reclame bij de publieke omroep, mede door teruglopende reclame-inkomsten. Voor de lange termijn worden dan ook grote wijzigingen voorzien, ook omdat door (technologische) veranderingen in het medialandschap de publieke omroep overal (online en offline, op verschillende platforms) aanwezig moet zijn om iedereen te kunnen bereiken (Rijksoverheid 2018).

Ook de Europese Unie is van belang voor het Nederlandse beleid voor televisie. De Europese Richtlijn audiovisuele mediadiensten (AVMSD) geeft richting aan de wetgeving in de lidstaten, en de geldende richtlijn uit 2008 is in 2018 gewijzigd, ter bevordering van programma's van Europese bodem op streamingdiensten en om minderjarigen beter te beschermen tegen haatzaaien en andere mogelijk schadelijke content (Europese Commissie 2018).

Om burgers te beschermen tegen mogelijke onwenselijke invloeden, zoals nepnieuws en schending van privacy, richt de overheid zich ook op het stimuleren en bevorderen van het kritische bewustzijn (ook wel mediawijsheid genoemd), waarmee burgers zich (online) kunnen redden en voordeel kunnen doen met de rijkdom aan informatiebronnen die online ter beschikking staan. Daarbij wordt ook voor het functioneren van de democratie een kwalitatief goede en pluriforme nieuwsvoorziening van groot belang geacht. Van oudsher vervult vooral de geschreven en gedrukte pers die rol, maar doordat nieuws inmiddels voor een belangrijk deel via internet wordt verspreid, is het persbeleid steeds meer journalistiek beleid geworden.

Naast digitale vaardigheden en mediawijsheid is de laatste jaren het probleem van (functionele) ongeletterdheid meer in de belangstelling komen te staan. De overheid richt zich dan ook op het stimuleren van het lezen in het algemeen en de culturele dimensie ervan in het bijzonder.

Nederlanders besteden onveranderd veel tijd aan mediagebruik

Uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) blijkt dat Nederlanders een aanzienlijk en stabiel deel van de vrije tijd aan mediagebruik besteden (zie tabel 8.1). Voor de verdere verdieping van het mediagebruik is het TBO niet gedetailleerd genoeg. Om het mediagebruik (incl. communicatie) zo nauwkeurig mogelijk in kaart te brengen, heeft het SCP inmiddels drie metingen van een Mediatijdsbestedingsonderzoek uitgevoerd, samen met verschillende onderzoeksorganisaties op het gebied van media. In dit Media:Tijd-onderzoek geven respondenten in een dagboek per tijdvak van tien minuten aan wat ze doen aan algemene activiteiten (zoals eten, huishouden, onderweg zijn, of mediagebruik) en daarnaast tot maximaal drie media-activiteiten (waarbij ze aangeven wat ze precies doen en via welke drager, zoals papier of een specifiek media-apparaat), waardoor ook het gelijktijdige gebruik van media en het gebruik van media naast andere activiteiten (multitasking) onderzocht kan worden (zie Wennekers et al. 2016 en 2017 voor meer informatie over het onderzoek).

Als we alle tijd die op een dag wordt besteed aan media en aan communicatie via media optellen (ook als dit gelijktijdig plaats heeft of plaatsvindt naast andere activiteiten),

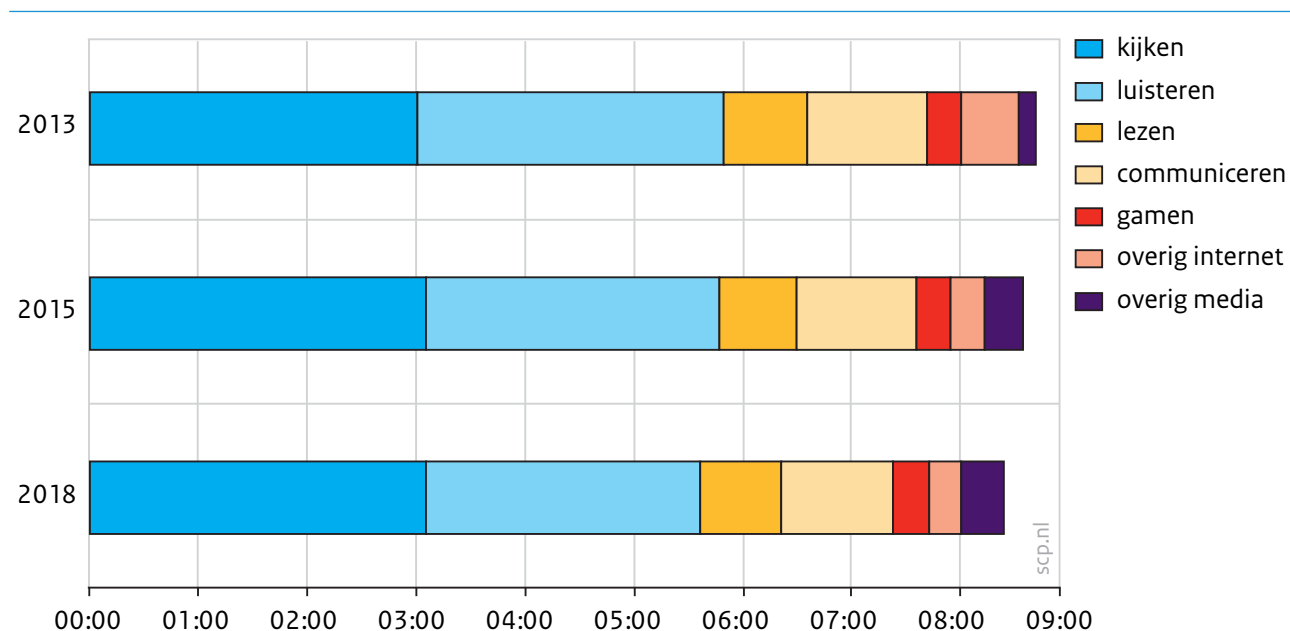

komen we in 2018 tot een totale mediatijd van gemiddeld 8 uur en 23 minuten op een dag, zie figuur 8.2. Van deze tijd gaat gemiddeld 3 uur en 15 minuten naar uitsluitend media; de overige tijd doen mensen er ook andere activiteiten naast (zoals eten, werken of reizen). Deze totale mediatijd is vrij stabiel en bedroeg in 2015 8 uur en 33 minuten en in 2013 8 uur en 40 minuten. Ook de tijd die besteed wordt aan de verschillende overkoepelende media-activiteiten (zoals kijken, luisteren en lezen) laat weinig schommelingen zien.⁶

Figuur 8.2

Nederlanders besteden onveranderd veel tijd aan mediagebruik

Tijd besteed aan verschillende media-activiteiten^a op een gemiddelde dag, personen van 13 jaar en ouder, 2013-2018 (in uren:minuten)

a De activiteiten die onder kijken, luisteren, lezen, communiceren en gamen vallen, zijn over de jaren heen ongewijzigd. Bij overig internet en overig media zijn na 2013 enkele kleine wijzigingen in het dagboek doorgevoerd, waardoor deze categorieën voor 2015 en 2018 niet goed te vergelijken zijn met 2013.

Bron: NLO/NOM/SKO/SCP (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15); NLO/NOM/SKO/PMA/SCP (Media:Tijd'18)

Groeiende populariteit nieuwe media en digitale communicatiemiddelen

Het medialandschap is aan veel verandering onderhevig. De veranderingen die plaatsvinden (zoals de opkomst van streamingdiensten voor video en audio, onlineabonnementsdiensten voor lezen en de groei van online sociale netwerken) zijn, ondanks de stabiele totale mediatijd, goed terug te zien in het mediagebruik. Er zijn bijvoorbeeld duidelijke verschuivingen in de precieze media-activiteiten die mensen ondernemen, waarbij de klassieke mediavormen tijd verliezen aan de nieuwere vormen (zie Waterloo et al. 2019). Zo winnen nieuwe kijkvormen (uitgesteld televisiekijken en kijken via internet of streamingdiensten) terrein op het televisiekijken op het moment van uitzending. Van de totale kijktijd uit figuur 8.2 ging in 2013 nog 84% naar live televisie; in 2015 was dit 78% en in 2018 68%. Bij luisteren daalt het aandeel live radio luisteren en luisteren naar eigen muziek, van

94% van de totale luistertijd in 2013, naar 91% in 2015 en 84% in 2018. Vooral het luisteren via internet (waaronder streamingdiensten als Spotify vallen) groeit.

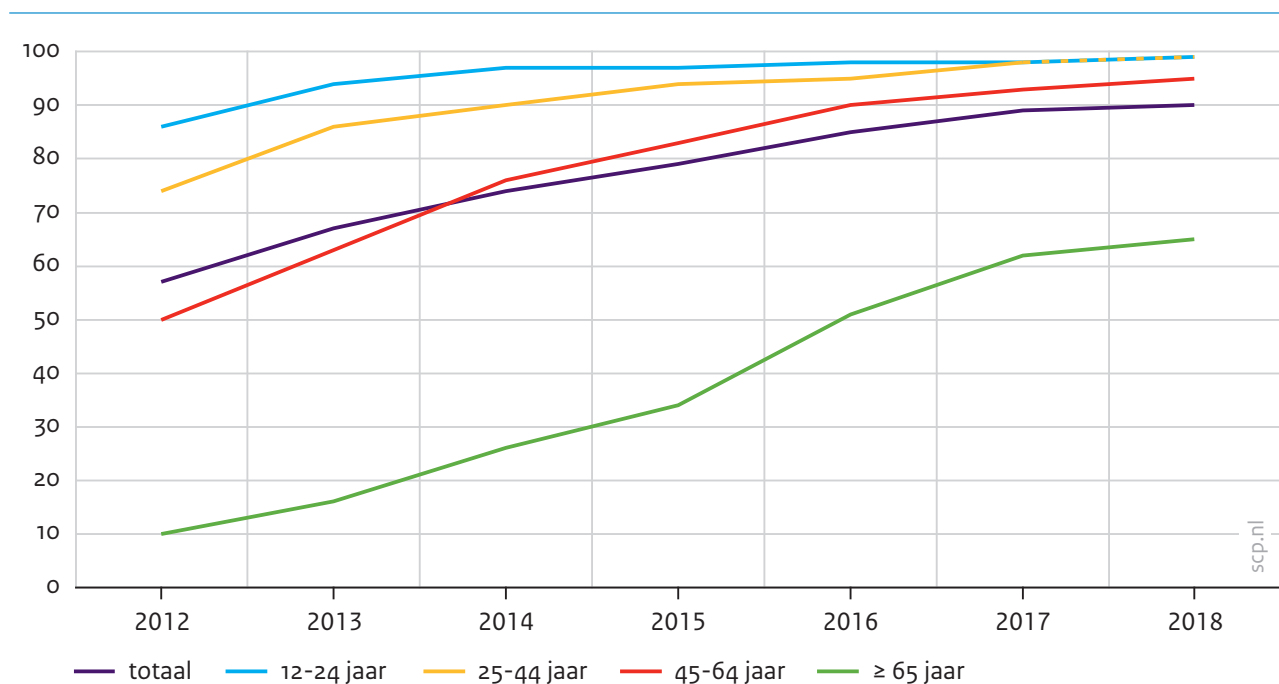
De groeiende populariteit van digitale communicatiemiddelen, en dan met name de smartphone, is ook duidelijk terug te zien in het mediagebruik. In 2013 werd gemiddeld op een dag nog 7% van de totale mediatijd op een smartphone doorgebracht; in 2015 was dit 9% en in 2018 al 15%. Dit komt overeen met respectievelijk 37 minuten, 48 minuten en 1 uur en 14 minuten (niet in de figuur). Vooral onder jongere leeftijdsgroepen is de smartphone populair. In 2018 ging gemiddeld 29% van het totale mediagebruik van 13-34-jarigen via een smartphone (2 uur en 19 minuten); voor 65-plussers was dit slechts 3% (17 minuten).

Dit groeiende gebruik van de smartphone houdt verband met de snelle verspreiding die dit apparaat de afgelopen jaren onder Nederlanders heeft gehad (figuur 8.3). Had in 2012 ruim de helft van de Nederlanders via de mobiele telefoon toegang tot internet, in 2018 was dat gestegen naar 90%. Onder sommige groepen is de verspreiding van de smartphone zelfs bijna compleet (99% onder de 12-45-jarigen), waarbij de 65-plussers met 65% nog behoorlijk achterblijven.

Figuur 8.3

Grote stijging van het aandeel Nederlanders met een smartphone

Toegang tot internet via mobiele telefoon, personen van 12 jaar en ouder, naar leeftijd, 2012-2018 (in procenten)

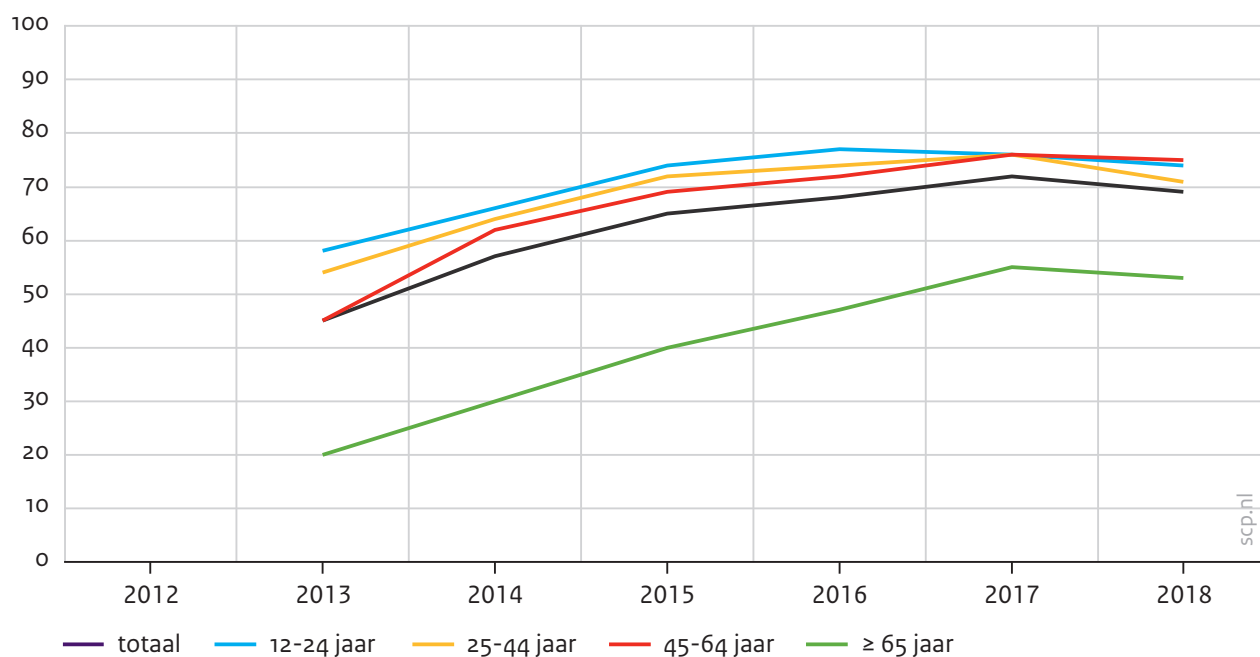
Bron: cbs (StatLine)

Ditzelfde geldt voor tablets; in 2018 had 53% van de 65-plussers een tablet, tegenover 74% van de 12-25-jarigen en 75% van de 45-65-jarigen. Het beeld is hier verder wel anders dan bij smartphones, doordat de totale verspreiding tot een halt lijkt te zijn gekomen en zelfs weer lijkt te gaan afnemen (figuur 8.4).

Figuur 8.4

Verspreiding van de tablet lijkt tot een halt gekomen

Toegang tot internet via tablet, personen van 12 jaar en ouder, naar leeftijd, 2013-2018 (in procenten)

Bron: CBS (StatLine)

8.4 Het sociale leven van Nederlanders

Tussen 2006 en 2016 daalde de tijd besteed aan sociale contacten met een half uur en bedroeg 8,2 uur in een week in 2016 (zie tabel 8.1). Echter, niet het hele sociale leven van Nederlanders is in deze tijdsbesteding uitgedrukt. Zo vindt veel sociaal contact tegenwoordig plaats via telefoon of internet; het TBO geeft slechts een grove indicatie van dit gemiddelde sociale contact, wat door de onderzoeksmethode ook niet altijd goed te onderscheiden is van mobiel mediagebruik. Daarnaast bevat deze 8,2 uur alleen de tijd die mensen besteden aan bijpraten en visites, terwijl een deel van het sociale contact in combinatie gebeurt met andere activiteiten, zoals samen met anderen (culturele) uitstapjes ondernemen, (erop) uitgaan of sporten. Ook is het mogelijk dat mensen weliswaar minder tijd besteden aan sociaal contact, maar elkaar nog steeds vaak zien of spreken (maar dan korter).

Een andere manier om het sociale leven in beeld te brengen, is dan ook door mensen te vragen naar de frequentie waarmee zij contact hebben met hun naasten (familie, vrienden, burenen). Dit is gedaan in het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (CV) en hieruit blijken in de afgelopen tien jaar geen grote veranderingen (tabel 8.4). Kleine verschuivingen zijn er wel; zo geven mensen iets vaker aan frequent contact met de familie te hebben (in 2008 had 73% minstens eenmaal per week contact met de familie; in 2018 bedroeg dit 77%), evenals met vrienden en kennissen (56% in 2008 en 60% in 2018). Contact met burenen werd in deze periode wel minder frequent. Minder mensen gaven in 2018 aan wekelijks

contact te hebben met de buren (38% vs. 42% in 2008) en meer mensen gaven aan de buren nog niet eenmaal in de twee weken te zien (38% in 2018 vs. 33% in 2008).

Tabel 8.4

Kleine verschuivingen in de frequentie van contact met familie, vrienden en buren

Frequentie van sociale contacten, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ ^a
contact met de familie							
eenmaal per week of vaker	73	73	73	74	76	77	+3
eenmaal in de 2 weken	15	15	16	14	13	13	-2
minder vaak	12	13	12	12	11	10	-2
contact met de buren							
eenmaal per week of vaker	42	41	38	41	39	38	-5
eenmaal in de 2 weken	25	27	28	25	27	25	0
minder vaak	33	32	34	34	34	38	+5
contact met vrienden en kennissen							
eenmaal per week of vaker	56	59	59	-	60	60	+4
eenmaal in de 2 weken	25	23	24	-	23	22	-3
minder vaak	19	18	17	-	17	18	-1

- niet beschikbaar

a Verschil 2008-2018 in procentpunten.

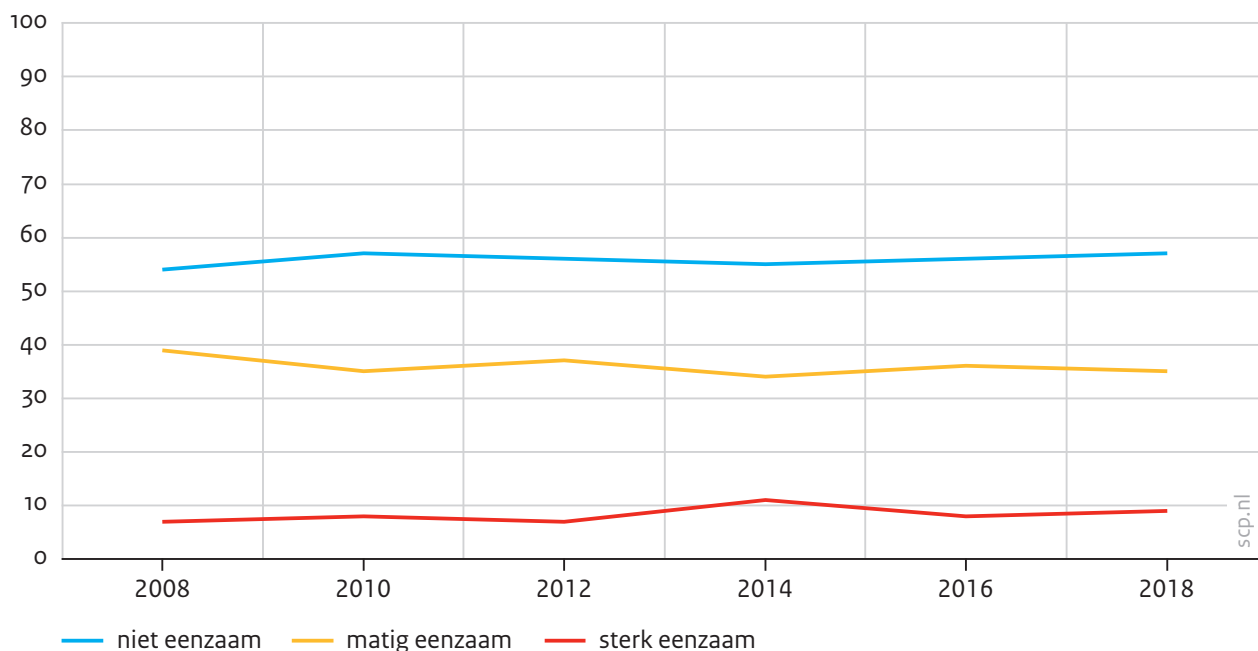
Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Mensen zijn sociale wezens en het hebben van contact met anderen is dan ook een belangrijk onderdeel van de kwaliteit van leven (in hoofdstuk 12 komt dit nog uitgebreid aan bod). Tijd en frequentie van contact vertellen hierbij een deel van het verhaal. De beleving en ervaren kwaliteit van contact zijn minstens zo belangrijk. Hoe hecht of oppervlakkig zijn de contacten die mensen hebben? In hoeverre voelen ze zich verbonden met (groepen) anderen, hebben ze anderen om belangrijke gebeurtenissen in hun leven mee te delen, of hebben ze het gevoel er alleen voor te staan? Op basis van de antwoorden op een aantal van dit soort vragen kunnen we een indicatie van (gevoelens van) eenzaamheid geven (figuur 8.5).⁷ Meer dan de helft (57%) van de Nederlanders van 18 jaar en ouder kan in 2018 als 'niet eenzaam' worden aangemerkt (54% in 2008), ruim een derde (35%) als 'matig eenzaam' (39% in 2008) en 9% als 'sterk eenzaam' (7% in 2008). In 2018 waren er dus iets meer mensen sterk eenzaam dan in 2008.

Figuur 8.5

In 2018 iets meer mensen sterk eenzaam dan in 2008, maar ook meer niet-eenzamen

Mate van eenzaamheid, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Mannen zijn vaker matig eenzaam dan vrouwen (37% vs. 33%) en 65-plussers vaker dan jongvolwassenen (40% vs. 30%) (tabel 8.5). Mensen met een laag inkomen en mensen met een lagere opleiding zijn het vaakst sterk eenzaam (13%) en mensen met een hogere opleiding (5%) en met een hoog inkomen (4%) het minst vaak. Naar huishoudensvorm doen zich weinig wezenlijke verschillen in eenzaamheid voor. Het contact dat mensen hebben met familie, vrienden of buren (onderste deel tabel 8.5) blijkt sterk verband te houden met gevoelens van eenzaamheid. Zo ligt het aandeel sterk eenzamen het hoogst onder mensen die weinig contact (minder vaak dan eenmaal in de 2 weken) hebben met vrienden en kennissen (24%), familie (19%) of buren (14%). Als we statistisch controleren voor deze frequenties van contact, blijven bovengenoemde verschillen tussen bevolkingsgroepen wel staan.

Tabel 8.5

Mensen met een laag inkomen en lage opleiding het vaakst sterk eenzaam

Mate van eenzaamheid, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken,^a 2018 (in procenten)

	niet eenzaam	matig eenzaam	sterk eenzaam
totaal	57	35	9
man	54	37	9
vrouw	59	33	8
lager opgeleid	50	38	13
middelbaar opgeleid	57	34	9
hoger opgeleid	61	34	5
laag inkomen (< 20.000 euro)	51	36	13
middeninkomen (20.00-50.000 euro)	56	35	8
hoog inkomen (> 50.000 euro)	63	33	4
18-34 jaar	63	30	7
35-64 jaar	56	35	9
≥ 65 jaar	50	40	10
alleenstaande zonder thuiswonende kinderen	54	36	10
paar zonder thuiswonende kinderen	55	36	9
paar met thuiswonende kinderen	60	33	8
eenoudergezin	55	35	11
frequentie contact met familie			
eenmaal per week of vaker	60	33	7
eenmaal in de 2 weken	49	40	12
minder vaak	39	42	19
frequentie contact met vrienden en kennissen			
eenmaal per week of vaker	68	29	3
eenmaal in de 2 weken	51	41	9
minder vaak	29	48	24
frequentie contact met burens			
eenmaal per week of vaker	65	31	4
eenmaal in de 2 weken	60	34	6
minder vaak	48	39	14

a Bij de huishoudensvorm zijn thuiswonende kinderen niet meegenomen, evenmin als alleenstaande ouders (daar zijn er onvoldoende van in dit onderzoek om betrouwbare uitspraken over te kunnen doen).

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'17/'18)

8.5 Sport

Zoals uit tabel 8.1 bleek, gaat in een week gemiddeld ruim 14 uur op aan recreatieve activiteiten en ontspanning; dat is een grote verzamelcategorie van (erop) uitgaan, sport- en cultuurdeelname (beoefening en bezoek), hobby's en ontspanning. Niet alle recreatieve activiteiten zijn goed in tijd te vangen (omdat het bv. gaat om niet-wekelijkse activiteiten) en daarom maken we in deze en de volgende paragrafen gebruik van ander onderzoek om ontwikkelingen op het terrein van achtereenvolgens sport, cultuur en vakanties in kaart te brengen.

Sportbeleid in vogelvlucht

De nota *Tijd voor sport. Bewegen, meedoen, presteren* (vws 2005) is gericht op zowel meedoen, gezondheid en presteren als op meeleven (zie ook Van Bakel et al. 2017). Onder meeleven wordt het volgen van sport via de media en het bezoek aan wedstrijden verstaan. Deze nota benadert sport niet alleen als doel op zich, maar ook als middel om bij te dragen aan andere beleidsterreinen: het bereiken van maatschappelijke beleidsdoelen als het verbeteren van de gezondheid en het vergroten van de sociale cohesie door samen te sporten. Ook wandelen en fietsen wordt in dit beleid meegenomen. Sport als middel wordt ook wel de 'instrumentalisering van het sportbeleid' genoemd (Van den Heuvel en Van der Poel 1999). Het kabinet zet deze lijn door en ziet (top)sport en bewegen als middel om brede beleidsdoelstellingen te bereiken op het gebied van maatschappelijke participatie, gezondheid, een goed leefklimaat en economische vooruitgang (vws 2009).

Onlangs heeft het rijk een sportakkoord gesloten met gemeenten, de sportsector, provincies, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven. De uitvoering van het Nationaal Sportakkoord (Staatscourant 2018) is gestart op 1 januari 2019 met een zestal ambities. De eerste ambitie, *inclusief sporten & bewegen*, is dat iedere Nederlander een leven lang plezier kan beleven aan sporten en bewegen. De tweede, *duurzame sportinfrastructuur*, is om Nederland te voorzien van een functionele, goede en duurzame sportinfrastructuur. De derde ambitie, *vitale sport- en beweegaanbieders*, beoogt om alle typen aanbieders van sport en bewegen toekomstbestendig te maken. Een *positieve sportcultuur* vormt de vierde ambitie en houdt in dat overal met plezier, veilig, eerlijk en zorgeloos gesport kan worden. *Vaardig in bewegen* vormt de vijfde ambitie en wil kinderen meer laten voldoen aan de beweegrichtlijnen. Daarmee dient de afnemende motorische vaardigheid van kinderen de komende jaren in opwaartse richting omgebogen te worden. Tot slot *topsport die inspireert*, waarbij het erom gaat dat topsportprestaties en topevenementen in Nederland inspiratie vormen voor de verbindende waarde van sport.

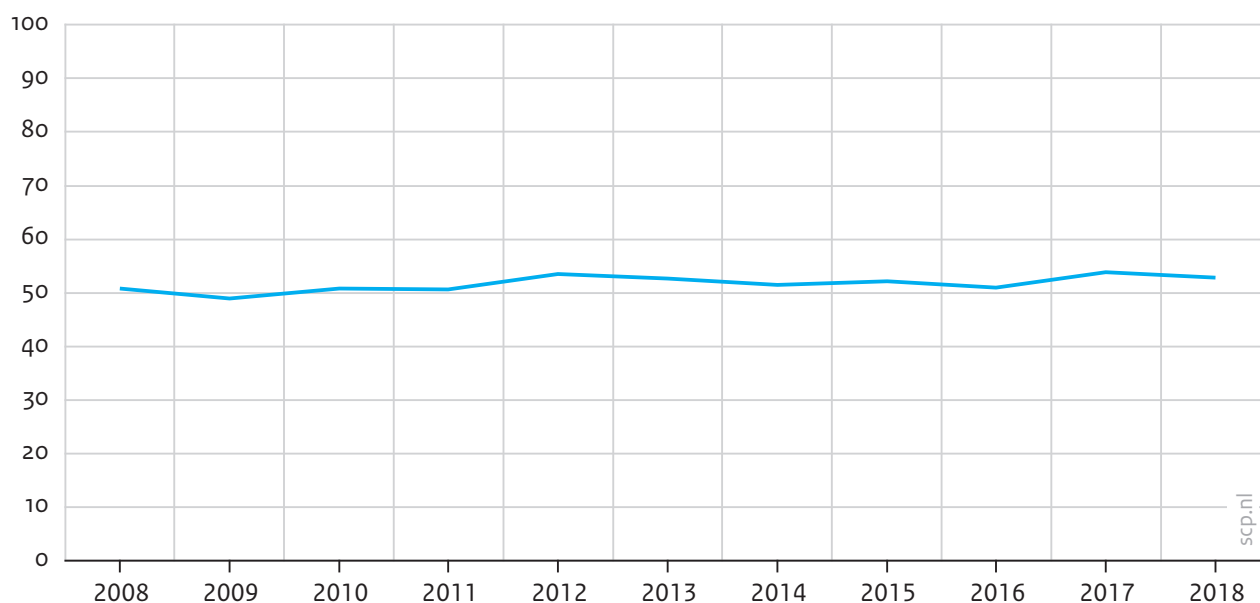
Ontwikkelingen in de sportdeelname van Nederlanders

Figuur 8.6 laat zien dat de sportdeelname van de gehele bevolking van 12 jaar en ouder langzaam en met kleine fluctuaties is gestegen. Het percentage Nederlanders van 12 jaar en ouder dat minstens veertig weken per jaar sport, ging van 51% in 2008 naar 53% in 2018.

Figuur 8.6

Wekelijkse sportdeelname neemt per saldo licht toe

Wekelijkse sportdeelname,^a personen van 12 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)

a Personen die één keer per week of vaker sporten.

Bron: CBS (GE'01-'13); CBS/RIVM (GE/LSM'14-'18)

Na 2008 zijn er iets meer mannen dan vrouwen die sporten (daarvoor was het andersom). De verschillen blijven echter klein (tabel 8.6). Jongeren tot en met 17 jaar sporten beduidend meer dan volwassenen. Ouderen (65 jaar en ouder) sporten het minst. De verschillen worden wel kleiner. Het percentage jongeren dat wekelijks deelneemt aan sport is tussen 2008 en 2018 gedaald, dat van volwassenen, ook van ouderen, is gestegen. De verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden nemen daarentegen juist toe doordat hogeropgeleiden, die al meer sportten dan lageropgeleiden, een grotere stijging in sportdeelname lieten zien dan lageropgeleiden (zie ook Gooskens en Van den Dool 2017). De verschillen tussen autochtone Nederlanders en niet-westerse migranten blijven groot. De laatsten sporten duidelijk minder, hoewel hun sportdeelname, evenals die van autochtone Nederlanders, stijgt. De verschillen naar stedelijkheid nemen iets af en zijn niet groot meer.

Tabel 8.6

Sportdeelname het hoogst bij jongeren, hogeropgeleiden en autochtone Nederlanders

Wekelijkse sportdeelname, personen van 4 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2008-2018
(in procenten)

	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018	Δ^a
≥ 4 jaar ^b					52	55	55	
≥ 12 jaar	51	51	53	51	51	54	53	+2
vrouw/meisje	52	49	52	50	50	52	51	-1
man/jongen	50	52	55	53	52	55	54	+4
4-11 jaar ^b					52	55	53	
12-17 jaar	83	71	77	71	71	75	75	-8
≥ 18 jaar	48	49	51	50	49	52	51	+3
18-64 jaar	53	53	56	54	53	56	55	+2
20-34 jaar				63	64	64	63	
35-54 jaar				51	49	54	53	
55-64 jaar				44	44	47	45	
≥ 65 jaar	30	31	35	35	35	38	37	+7
65-79 jaar				40	40	42	41	
≥ 80 jaar				16	19	24	22	
lager opgeleid	32	32	34	31	30	32	30	-2
middelbaar opgeleid	47	51	51	47	47	48	48	0
hoger opgeleid	64	64	66	67	65	69	66	+2
autochtone Nederlander	51			55	54	56	55	+4
westerse migrant	54			47	50	52	50	-4
niet-westerse migrant	40			42	42	50	44	+4
zeer sterk stedelijk				55	54	59		
sterk stedelijk				52	54	57		
matig stedelijk				54	56	59		
weinig stedelijk				52	51	54		
niet stedelijk				49	51	57		

a Verschil 2008-2018 in procentpunten.

b 4-11-jarigen zijn vanaf 2016 in de steekproef opgenomen.

De cijfers over wekelijkse sporters zijn afkomstig uit de LSM'14-'17 en zijn in mei 2019 aangepast vanwege een kleine fout in de oorspronkelijke berekening.

Bron: CBS (GE'01-'13); CBS/RIVM (GE/LSM'14-'18)

Bepaalde groepen in de samenleving doen dus nog altijd minder aan sport. Zijn deze Nederlanders ook minder tevreden over de beschikbare voorzieningen en het aanbod dat daarin georganiseerd wordt? Inderdaad zijn migranten van niet-westerse afkomst en lager- en middelbaar opgeleiden vaker ontevreden over de accommodaties en keuze aan sporten in hun omgeving (Wennekers et al. 2015). De vraag is of ontevredenheid over de voorzieningen en het aanbod de deelname negatief beïnvloedt. De redenering kan namelijk ook andersom gemaakt worden: onbekend zijn met sporten maakt het aanbod onbekend. Op basis van de beschikbare gegevens is het niet mogelijk om deze vraag te beantwoorden. Over het algemeen zijn Nederlanders echter (zeer) tevreden met het sport- en beweegaanbod in hun directe woonomgeving (86%) (RIVM 2019). In de Sport Toekomst Verkenning (RIVM 2019) wordt verwacht dat de tevredenheid met het sport- en beweegaanbod tot 2030 iets zal dalen. De oorzaak is dat er tijd nodig is om het aanbod aan te passen aan de veranderende vraag die ontstaat door de vergrijzing, de toename van niet-westerse migranten en individualisering.

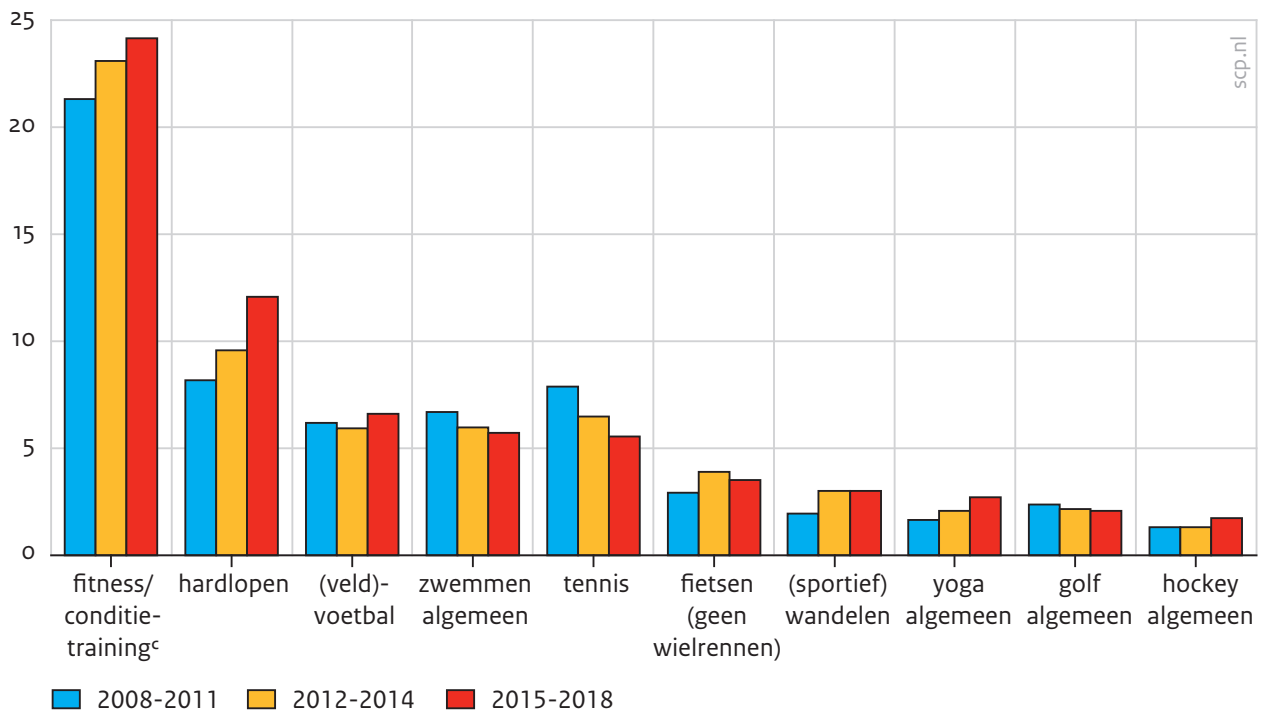
Populariteit van sporten verschilt naar leeftijd

Individualisering of de behoefte om flexibel te zijn in de momenten waarop je sport, is terug te zien in de hoge populariteitscijfers voor de sporten fitness/conditietraining en hardlopen (incl. trimmen/joggen) (figuur 8.7). Deze individuele sporten nemen ook nog eens in populariteit toe. In de periode 2008-2018 was fitness/conditietraining de meest beoefende sport en dit nam toe: in de periode 2008-2011 beoefende 21% van de bevolking van 12-79 jaar deze sport minstens eenmaal per week, terwijl dat aandeel in de periode 2015-2018 gestegen was tot 24%. Op ruime afstand volgde hardlopen met gemiddeld 12% in de periode 2015-2018. Daarna volgden veldvoetbal (7%), zwemmen (6%), tennis (6%), fietsen (4%), sportief wandelen (3%), yoga (3%), golf (2%) en hockey (2%). Dansen en turnen/gymnastiek, die tot en met 2013 nog in de top tien van populairste sporten stonden, zijn gezakt in populariteit.

Figuur 8.7

Fitness/conditietraining bleef verreweg het populairst onder volwassenen, populariteit hardlopen en yoga is toegenomen

Beoefening van sporten uit de top tien,^a 12-79-jarigen, 2008-2018 (in procenten)^b

a Beoefent de sport minimaal eenmaal per week.

b De sporten zijn gerangschikt op basis van het gemiddelde over 2015 tot en met 2017. Fitness/ conditietraining betreft de individuele sport binnen.

c Fitness/conditietraining betreft individuele binnensport.

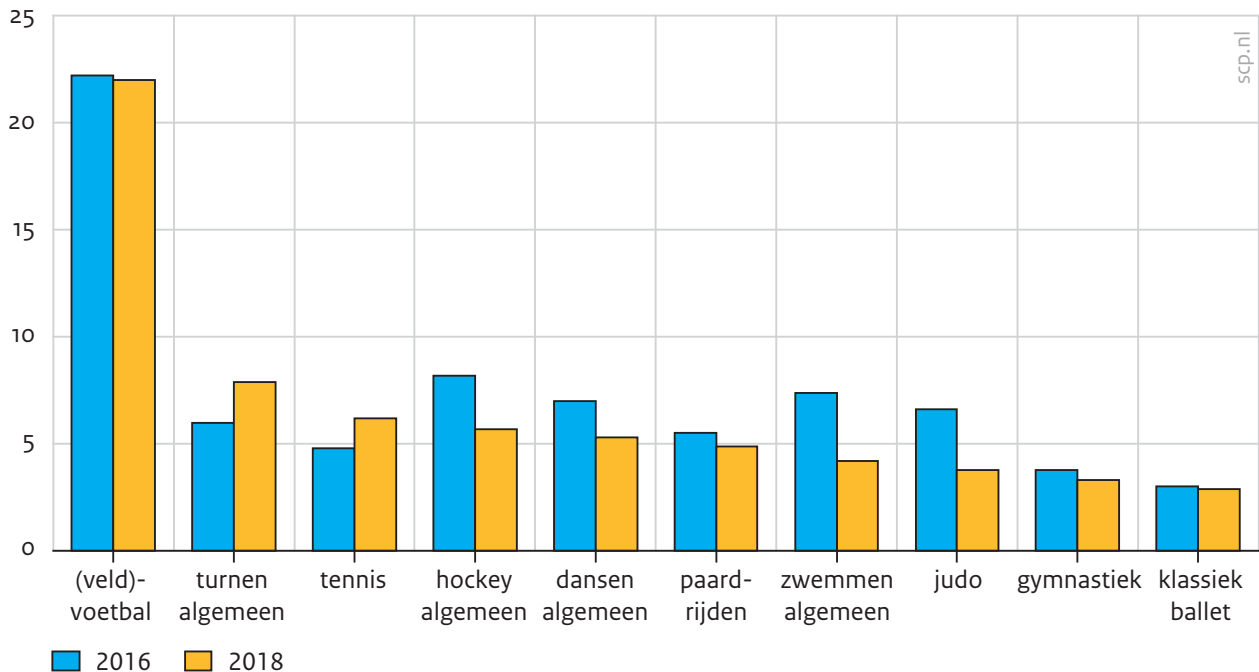
Bron: CBS (GE'08-'13); CBS/RIVM (GE/LSM'14-'18)

Bij de jeugd (4-11 jaar) zien we een heel ander beeld (figuur 8.8). In de jaren waarvoor cijfers beschikbaar zijn (2016-2018) scoort voetbal verreweg het hoogst: 22% of meer beoefent deze sport minimaal een keer per week. Op de tweede plaats staat turnen (8% in 2018). In tegenstelling tot de bevolking van 12 jaar en ouder beoefent de jeugd deze laatste sport nog wel relatief veel. De derde vierde en zevende plaats worden in 2018 ingenomen door respectievelijk tennis (6%), hockey (6%) en zwemmen (4%). Deze drie sporten komen ook voor in de top tien van personen van 12 jaar en ouder. De vijfde en zesde plaats betreffen respectievelijk dansen (5%) en paardrijden (5%), sporten die niet in de top tien staan van de oudere bevolking, evenmin als judo (4%), gymnastiek (3%) en klassiek ballet (3%). Opvallend is dat vooral zwemmen, judo en hockey de laatste jaren minder worden beoefend. Dat er minder wordt gezwommen kan samenhangen met de vermindering van het schoolzwemmen (Mulier Instituut 2016).

Figuur 8.8

Voetbal verreweg het populairst onder jongeren; populariteit dansen, hockey en zwemmen is afgenomen

Beoefening van sporten uit de top tien,^a 4-11-jarigen, 2016/2017 (in procenten)^b

a Beoefent de sport minimaal eenmaal per week.

b De sporten zijn gerangschikt op basis van het gemiddelde over 2016 en 2017.

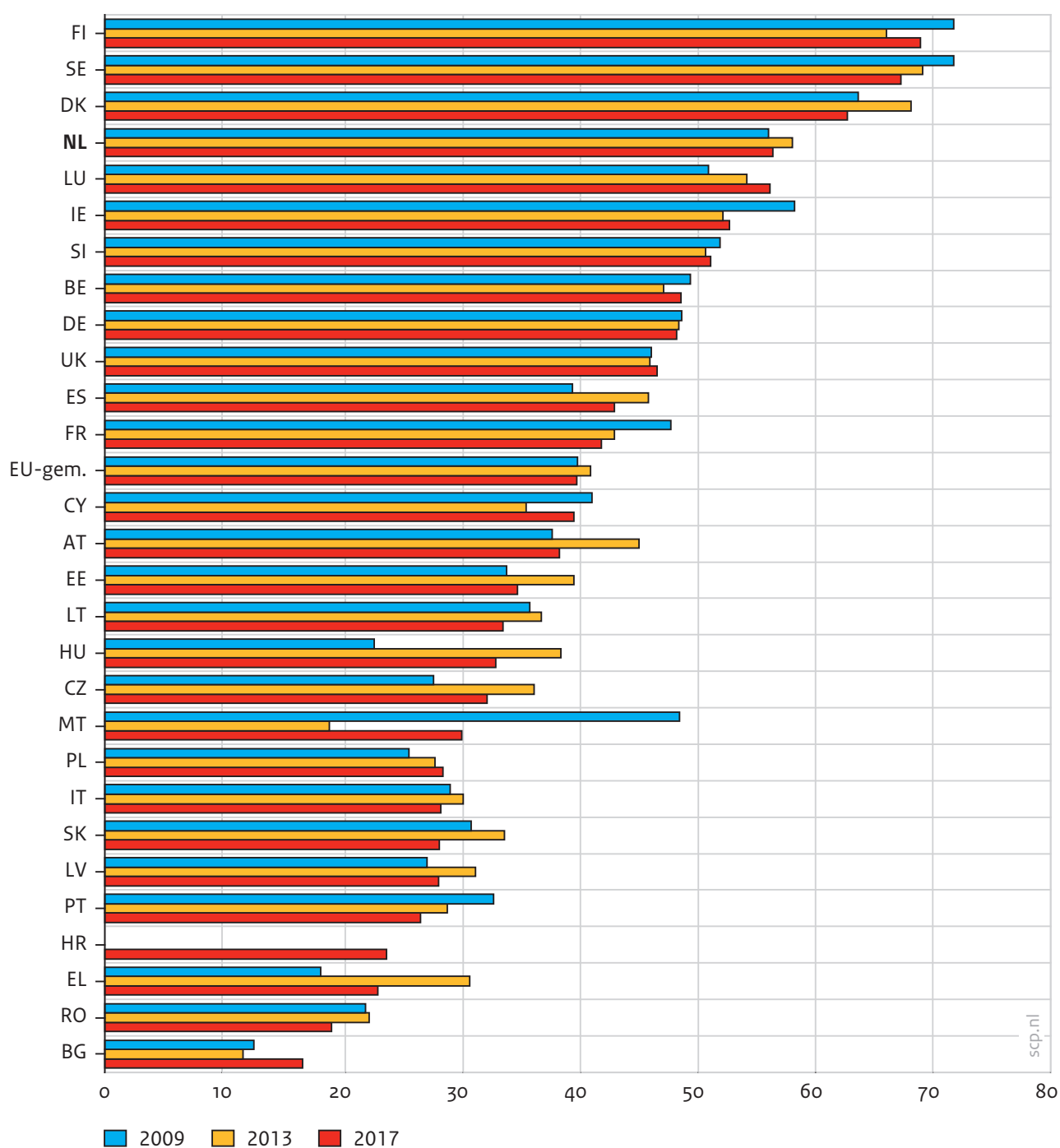
Bron: CBS/RIVM (GE/LSM'16-'17)

Als we de wekelijkse sportdeelname onder de bevolking van 15 jaar en ouder in Nederland vergelijken met die in andere EU-landen, scoort Nederland in 2017 hoog (figuur 8.9). Alleen in de drie Scandinavische EU-landen wordt vaker wekelijks gesport. In de EU schommelt de wekelijkse sportdeelname onder de bevolking van 15 jaar en ouder rond de 40%. In het algemeen is in Zuid- en Oost-Europese landen de sportdeelname relatief laag.

Figuur 8.9

Sportdeelname in Nederland hoog

Wekelijkse sportdeelname in de EU, personen van 15 jaar en ouder, 2009, naar EU-land, 2009-2017 (in procenten)^{a, b}

a EU: Europese Unie, cijfers voor 2009 en 2013 zijn excl. Hongarije (HR).

b Gerangschikt naar deelname in 2017. De gebruikte landcodes worden verklaard in bijlage A.

Bron: EC (EB'09-'17)

Cultuuraanbod en cultuurbeleid

Er is geen gebrek aan cultuur – hier opgevat als de som van kunst (podiumkunst, beeldende kunst, film/videokunst en literatuur) en erfgoed (materiële zaken als gebouwen en voorwerpen, en immateriële zaken als tradities en ambachten). De precieze grootte van het veelvormige aanbod is onbekend. Zo is er binnen de podiumkunst een heel scala aan laagdrempelige maar niet gedocumenteerde optredens op plekken als kleinere festivals, buurthuizen, (voormalige) kerkgebouwen, cafés en door vrijwilligers in stand gehouden poppodia. Volgens het CBS zijn er jaarlijks ruim 50.000 als professioneel aangemerkte optredens. Het groeiende aantal filmvertoningen belooft inmiddels circa anderhalf miljoen per jaar. Royaal meer dan 100.000 gebouwen zijn erkend als monument. En dan zijn er nog tentoonstellingen, boeken, roerend erfgoed, ontwerp en immaterieel erfgoed (Van den Broek en Gieles 2018: 19-29). Aan cultuuruitingen geen gebrek, aan plekken om daarvan kennis te nemen evenmin.

Naast de vele voornoemde niet gedocumenteerde culturele speelplekken telt de Nederlandse culturele infrastructuur honderden van elk van de volgende voorzieningen: grotere zalen, grotere festivals, bibliotheken, boekhandels, musea, galeries en bioscopen (Van den Broek en Gieles 2018: 40-49). Bovendien hoeft men er niet per se op uit om met cultuur in aanraking te komen: zowel oude als nieuwe media bieden cultuur in overvloed (Van den Broek en Gieles 2018: 30-38).

Hoewel enkele recente bezuinigingen in het rijkscultuurbeleid stof deden opwaaien en pijn deden in de delen van het culturele leven die het sterkst afhankelijk zijn van subsidie, doen die aan dit algehele beeld niet af. Dit is eens te meer zo doordat grote delen van het culturele leven geen subsidie ontvangen en doordat niet het rijk maar de gemeenten de grootste subsidiënten van cultuur zijn (Van den Broek en Gieles 2018: 54-57). De Raad voor Cultuur (2019: 7) constateerde onlangs dan ook 'dat de Nederlandse cultuursector op een hoog niveau produceert en presenteert' en 'er veel moois [gebeurt] op de podia en festivals, in de filmtheaters, de musea en op andere presentatieplekken.'

De overheden subsidiëren cultuur, niet alleen ter bevordering van de kwaliteit en de diversiteit van het culturele aanbod, maar ook van de mate en spreiding van de publieke belangstelling ervoor. Onder voorbijgaan aan de netelige kwestie hoe kwaliteit en diversiteit en het bevorderen daarvan te meten vallen, gaat het hier om de mate en spreiding van de belangstelling voor cultuur vanuit de bevolking. Daarover volgen nu enkele gegevens over trends in diverse vormen van cultuurbezoek, in cultuurbeoefening en in vrijwilligerswerk voor culturele organisaties of evenementen, alsmede over de tevredenheid met het aanbod aan culturele voorzieningen. Hiertoe is gebruik gemaakt van gegevens uit de survey Vrijetijdsomnibus (VTO), de enige survey die culturele belangstelling in die breedte in kaart brengt. Het veelvuldige culturele gebruik van de diverse media die mensen ter beschikking staan (boeken, radio, tv, internet) blijft hier buiten beschouwing (zie daarover Van den Broek en Gieles 2018: 88-97, waaraan ook onderstaande cijfers zijn ontleend en

waar veel meer detailinformatie te vinden is). In de relatief korte waarnemingsperiode hebben zich nauwelijks noemenswaardige verschillen voorgedaan.

Velen brengen bezoek aan cultuur

Een bezoek aan een voorstelling of tentoonstelling brengt grote delen van de bevolking met cultuur in aanraking (tabel 8.7). Gesommeerd over alle vormen van bezoek aan alle vormen van kunst en erfgoed, geldt dat voor bijna 90% van de bevolking. Film en populaire podiumkunsten zijn de grootste trekpleisters, gevolgd door musea. Gecanoniseerde voorstellingen hebben een geringer bereik. De trendcijfers geven enige tekening te zien bij met name bibliotheken (een afkalkend bereik) en bij musea (een groeiend bereik aan het begin van het decennium, toen enkele spraakmakende musea na een verbouwing weer hun deuren openden).

Tabel 8.7

Velen komen via bezoek met cultuur in aanraking

Cultuurbezoek, personen van 6 jaar en ouder, 2012-2016 (in procenten)^a

	2012	2014	2016	Δ^b
gecanoniseerde podiumkunst (klassieke muziek, toneel, klassieke dans en modern ballet)	37	36	36	-1
populaire podiumkunst (popmuziek, musical, cabaret en stand-up comedy)	60	58	61	+1
film	65	65	67	+2
bibliotheek	42	39	38	-4
musea	49	53	53	+3

a Percentage dat in de afgelopen 12 maanden minstens een keer genoemde cultuurvorm bezocht.

b Verschil 2012-2016 in procentpunten.

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

Cultuurbezoek is iets geliefder onder vrouwen en stedelingen dan onder mannen en niet-stedelingen. Het komt vaker voor onder mensen van westerse afkomst dan onder mensen van niet-westerse afkomst. Vooral in de eerste helft van de levensloop bezoeken mensen film en bibliotheek. In den brede doet zich vooral het effect van verschillen in opleiding voelen, ook bij het bezoek aan film en populaire podiumkunsten (tabel 8.8).

Tabel 8.8

De samenhang van kunstbezoek met persoonskenmerken varieert

Spreading van bereik kunstbezoek, personen van 6 jaar en ouder, 2012-2016^{a, b, c} (in indexcijfers, bevolkingsgemiddelde 2012-2016 = 100)

	gecanoniseerde podiumkunst ^d	populaire podiumkunst ^e	film	bibliotheek	musea
man	91	98	98	85	98
vrouw	109	102	102	115	102
6-11 jaar	125	90	131	210	126
12-19 jaar	104	114	139	162	103
20-34 jaar	92	123	128	87	94
35-49 jaar	88	107	109	105	103
50-64 jaar	103	97	80	69	102
≥ 65 jaar	106	65	49	67	89
lager opgeleid	71	70	56	52	57
middelbaar opgeleid	82	103	98	74	89
hoger opgeleid	141	120	115	112	144
stedelijk	104	105	106	108	106
niet-stedelijk	96	95	93	92	94
westerse afkomst	103	102	99	95	104
niet-westerse afkomst	77	87	105	134	73

a Er is hier gekozen voor de leeftijdsindeling die gangbaar is in rapportages over cultuur (om te voorkomen dat over cultuur uiteenlopende getallen rondgaan).

b Bij opleidingsniveau is gekozen voor personen van 20 jaar en ouder, omdat die doorgaans de opleiding hebben afgerond.

c Bij afkomst is gekozen voor een tweedeling, omdat mensen met een westerse migratieachtergrond gemiddeld nauwelijks verschillen van autochtone Nederlanders en omdat het aantal mensen met een niet-westerse migratieachtergrond in de vto geen betrouwbare verdere onderverdeling toestaat (in 2018 is om die reden gekozen voor een oversampling van dat deel van de bevolking).

d Klassieke muziek, toneel, klassieke dans en modern ballet.

e Popmuziek, musical, cabaret en stand-up comedy.

Bron: SCP/CBS (vto'12-'16)

Velen beoefenen cultuur

Voor velen is cultuur iets dat men (incidenteel of vaker) beoefent, bijvoorbeeld door een instrument te bespelen, te schilderen, een oud ambacht te beoefenen of onderzoek te doen naar de geschiedenis van familie of regio (tabel 8.9). Kunst telt meer beoefenaars (gesommeerd ruim de helft van de bevolking) dan erfgoed (circa een derde, met het voorbehoud dat van vooral de beoefening van immaterieel erfgoed niet veel bekend is). Binnen kunst zijn met name enkele vormen van podiumkunst populair, vooral zingen en het

bespelen van een instrument. De beoefening van erfgoed blijkt zich in een groeiende populariteit te mogen verheugen.

Tabel 8.9

Cultuur kent ook veel beoefenaars

Cultuurbeoefening, personen van 12 jaar en ouder, 2012-2016 (in procenten)^a

	2012	2014	2016	Δ^b
podiumkunst	36	34	37	+1
beeldende kunst	23	22	24	+1
film	23	21	22	-1
creatief schrijven	12	10	11	1
erfgoed	26	30	32	+6

a Percentage dat in de afgelopen 12 maanden minstens een keer genoemde cultuurvorm beoefende.

b Verschil 2012-2016 in procentpunten.

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

De deelnamepercentages aan cultuurbeoefening zijn voor mannen en vrouwen gelijk, al houden wat meer vrouwen zich bezig met kunst en wat meer mannen met erfgoed. Groter zijn de verschillen naar leeftijd en vooral opleiding. De deelname aan kunstbeoefening is eerder in de levensloop hoger; bij erfgoedbeoefening is dat in veel mindere mate het geval. Beide vormen van cultuurbeoefening treft men vaker onder mensen met een hogere opleiding (tabel 8.10).

Tabel 8.10

De samenhang met persoonskenmerken vertoont veel gelijkens

Spreiding van cultuurbeoefening, personen van 6 jaar en ouder, 2012-2016^{a, b, c} (in indexcijfers, bevolkingsgemiddelde 2012-2016 = 100)

	cultuur	kunst	erfgoed
man	99	92	120
vrouw	101	108	81
12-19 jaar	125	138	107
20-34 jaar	110	116	113
35-49 jaar	95	92	94
50-64 jaar	93	90	96
≥ 65 jaar	89	83	94
lager opgeleid	72	67	67
middelbaar opgeleid	97	94	97
hoger opgeleid	118	119	125

Tabel 8.10

(Vervolg)

	cultuur	kunst	erfgoed
stedelijk	103	103	108
niet-stedelijk	97	97	92
westerse afkomst	101	101	100
niet-westerse afkomst	95	93	98

- a Er is hier gekozen voor de leeftijdsindeling die gangbaar is in rapportages over cultuur (om te voorkomen dat over cultuur uiteenlopende getallen rondgaan).
- b Bij opleidingsniveau is gekozen voor personen van 20 jaar en ouder, omdat die doorgaans de opleiding hebben afgerond.
- c Bij afkomst is gekozen voor een tweedeling, omdat mensen met een westerse migratieachtergrond gemiddeld nauwelijks verschillen van autochtone Nederlanders en omdat het aantal mensen met een niet-westerse migratieachtergrond in de VTO geen betrouwbare verdere onderverdeling toestaat (in 2018 is om die reden gekozen voor een oversampling van dat deel van de bevolking).

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

Vrijwillige inzet voor cultuur

Festivals, filmhuizen, musea, podia en culturele verenigingen zijn in belangrijke mate afhankelijk van de vrijwillige inzet vanuit de samenleving, in de vorm van geld en tijd. Circa een derde van de bevolking ondersteunt cultuur (incidenteel of vaker), sommigen doen dat op meerdere manieren. Er zijn globaal twee keer zoveel mensen die doneren als die vrijwilliger zijn (tabel 8.11).

Tabel 8.11

Cultuur drijft voor een deel op vrijwillige inzet van tijd en geld

Steun aan cultuur, personen van 12 jaar en ouder, 2012-2016 (in procenten)^a

	2012	2014	2016	Δ^b
steun aan cultuur	32	31	31	-1
vrijwilligerswerk	10	10	9	-1
lidmaatschap vriendenvereniging	9	8	7	-2
donatie	21	20	21	0

- a Percentage dat in de afgelopen 12 maanden minstens een keer in genoemde vorm cultuur ondersteunde.
- b Verschil 2012-2016 in procentpunten.

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

Het vrijwillig ondersteunen van cultuur heeft meer ingang gevonden onder hoger- dan onder lageropgeleiden, wat niet hoeft te verbazen gezien de met opleiding samenhangende verschillen in het bereik van culturele instellingen. Waar doneren in sterke mate vooral iets is voor later in de levensloop, is vrijwilligerswerk gelijkmatig gespreid over mensen van verschillende leeftijd (tabel 8.12). Hoewel de beschikbare cijfers daarover dus geen uitsluitsel geven, is het aannemelijk dat die gelijkmatige leeftijdsopbouw van vrijwilligers ertoe is terug te voeren dat ouderen zich vooral bij musea en erfgoed inzetten, en jongeren bij poppodia en popfestivals.

Tabel 8.12

Grote verschillen in steun aan cultuur

Spreiding van steun aan cultuur, personen van 12 jaar en ouder, 2012-2016^{a, b} (in geaggregeerde indexcijfers, bevolkingsgemiddelde 2012-2016 = 100)

	vrijwilligerswerk	lidmaatschap vriendenvereniging	donatie
man	104	99	96
vrouw	96	101	104
12-19 jaar	103	37	39
20-34 jaar	96	53	60
35-49 jaar	98	91	108
50-64 jaar	99	123	125
≥ 65 jaar	105	172	138
lager opgeleid	72	86	102
middelbaar opgeleid	103	92	97
hoger opgeleid	127	157	137
stedelijk	92	85	83
niet-stedelijk	109	116	118
westerse afkomst	105	108	105
niet-westerse afkomst	63	35	61

a Er is hier gekozen voor de leeftijdsindeling die gangbaar is in rapportages over cultuur (om te voorkomen dat over cultuur uiteenlopende getallen rondgaan).

b Bij afkomst is gekozen voor een tweedeling, omdat mensen met een westerse migratieachtergrond gemiddeld nauwelijks verschillen van autochtone Nederlanders en omdat het aantal mensen met een niet-westerse migratieachtergrond in de vto geen betrouwbare verdere onderverdeling toestaat (in 2018 is om die reden gekozen voor een oversampling van dat deel van de bevolking).

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

Waardering van cultuur

Een gevarieerd cultureel aanbod vindt men meer van maatschappelijk dan van persoonlijk belang (45% resp. 70%, tabel 8.13). De mate waarin men het terecht vindt dat de overheid er geld aan uitgeeft, komt overeen met het belang dat men aan een gevarieerd aanbod hecht. Circa 60% van de bevolking is content met het culturele aanbod in de eigen woonomgeving. De verschillen tussen 2014 en 2016 betreffen een zo korte waarnemingsperiode dat het beter is er geen stellige conclusies aan te verbinden.

Tabel 8.13

Subjectieve betekenis van cultuur

Waardering van cultureel aanbod en instemming met overheidssteun, personen van 12 jaar en ouder, 2014 en 2016 (in procenten)^a

	2014	2016	Δ^b
persoonlijk belang gevarieerd cultureel aanbod	47	43	-4
maatschappelijk belang gevarieerd cultureel aanbod	72	69	-3
tevredenheid met cultureel aanbod in woonomgeving	61	58	-3
terecht dat overheid geld uitgeeft aan cultuur	72	70	-2

a Percentage dat aangeeft culturele aanbod (zeer) belangrijk te vinden, er (zeer) tevreden mee is en overheidssteun (zeer) terecht vindt.

b Verschil 2014-2016 in procentpunten.

Bron: SCP/CBS (VTO'14 en '16)

8.7 Vakanties

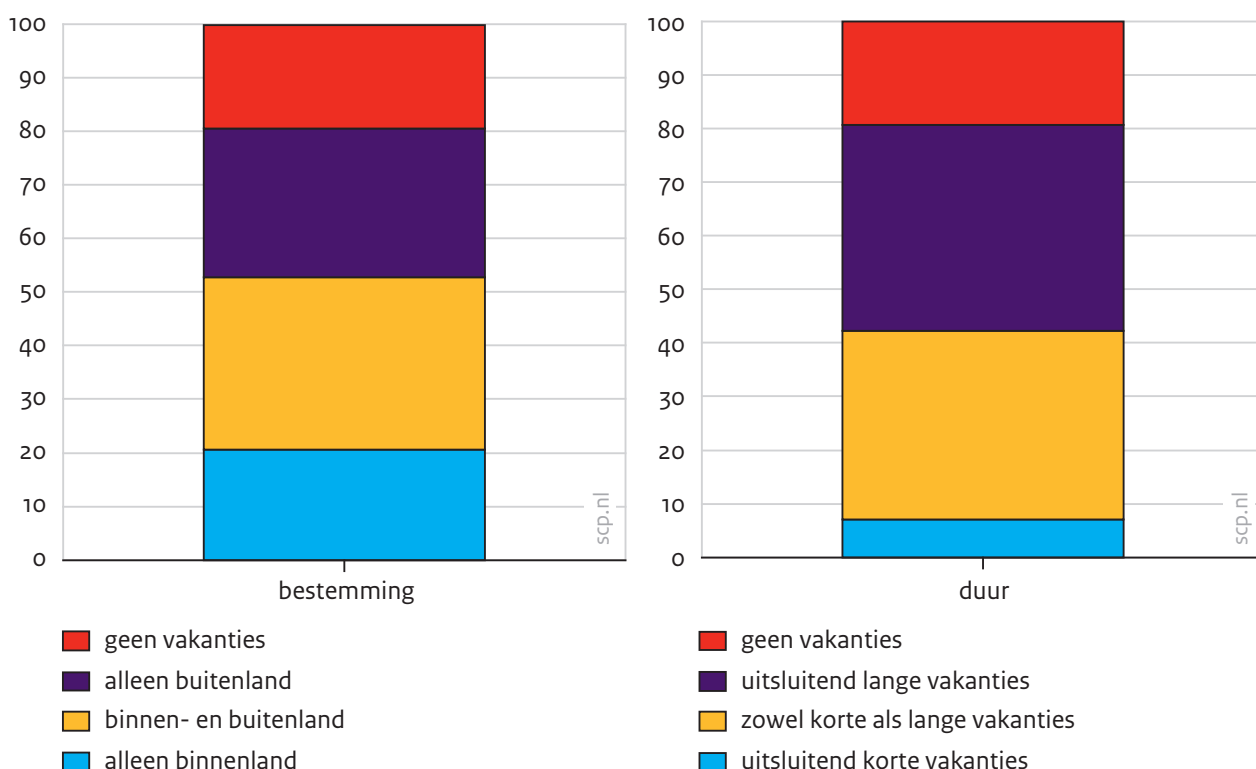
Veel mensen zullen positieve associaties hebben met het woord 'vakantie' (of breder 'recreatie'); ook politiek en beleid belichten vaak de positieve economische effecten. Recent zijn daar wel discussies bijgekomen over de schadelijke effecten voor het milieu van vooral reizen en de negatieve gevolgen voor populaire bestemmingen, die dreigen te bezwijken onder de almaar groeiende stroom toeristen. Discussies over duurzame ontwikkeling van het toerisme worden al vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw gevoerd. Het gaat dan om toerisme met zo min mogelijk negatieve effecten (op de korte en lange termijn) voor milieu, natuur en lokale bevolking en om het streven laatstgenoemde groep economisch ook te laten profiteren van het toerisme (Vermeulen et al. 2018). De aandacht voor dit thema is de laatste tien jaar verder toegenomen door de sterke groei van het toerisme wereldwijd. Gegevens van de World Tourism Organization (UNWTO) laten in 2017 de sterkste groei zien in het toerisme sinds 2004.⁸

In 2016 ging van de Nederlandse bevolking 81% op vakantie; 19% ging niet op vakantie.⁹ In figuur 8.10 staat weergegeven hoe het wel en niet op vakantie gaan verdeeld is, naar bestemming (binnen- en/of buitenland) en duur (korte en/of lange vakanties). 38% van de bevolking gaat uitsluitend op lange vakanties (vier nachten of langer), 35% combineert korte (een tot drie nachten) met lange vakanties en 7% gaat uitsluitend op korte vakanties. Ook kan gekeken worden naar bestemming. Ongeveer een derde gaat zowel in Nederland als in het buitenland op vakantie, 28% alleen in het buitenland en 21% alleen in Nederland.

Figuur 8.10

In 2016 ging 81% van de Nederlanders op vakantie; lange vakanties en buitenland zijn populair

Wel of niet op vakantie gaan, personen van 15 jaar en ouder,^a naar vakantieduur^b en bestemming, 2016 (in procenten)

a Excl. de bevolking in instellingen, inrichtingen en tehuizen.

b Korte vakanties duren minstens een en hoogstens drie nachten, lange vakanties vier nachten of meer.

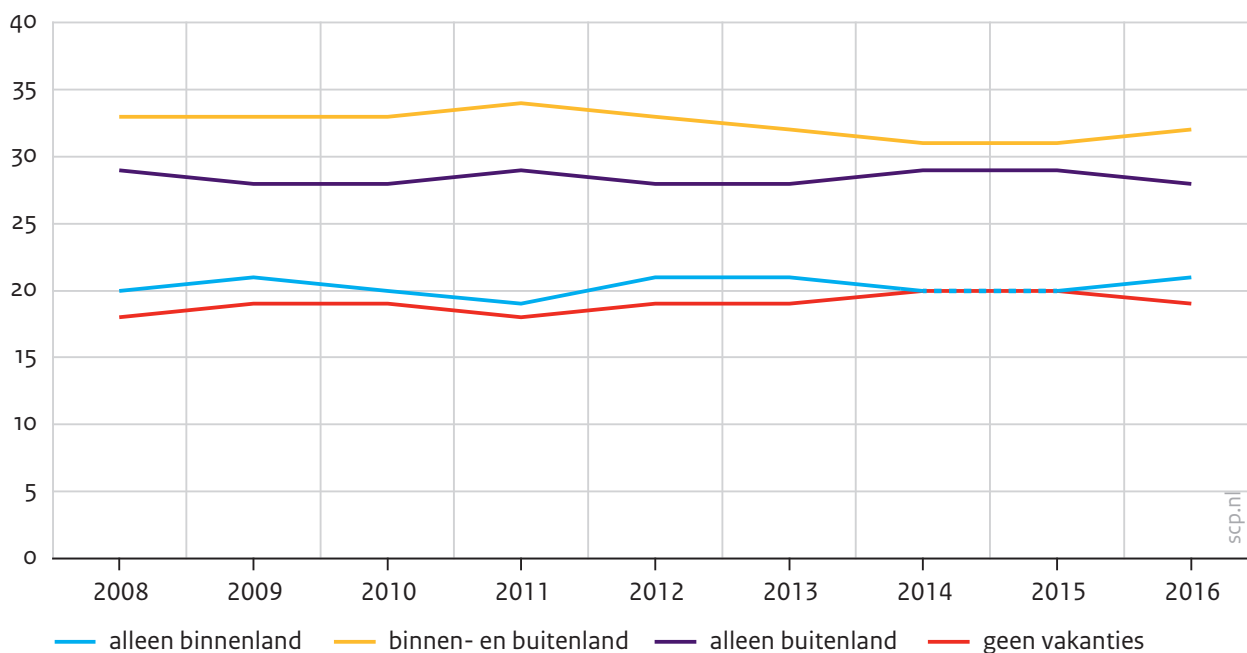
Bron: CBS (cvo'16; StatLine)

Deze verhoudingen zijn over de jaren vrij stabiel (zie figuur 8.11 voor de bestemmingen door de jaren heen).

Figuur 8.11

Vakantiegedrag van Nederlanders laat door de jaren heen weinig veranderingen zien

Wel of niet op vakantie gaan, personen van 15 jaar en ouder,^a naar bestemming, 2008-2016 (in procenten)

a Excl. inwoners van instellingen, inrichtingen en tehuizen.

Bron: CBS (cvo'12-'16; StatLine)

Nederlanders zijn in Europees opzicht fervente vakantiegangers (cijfers afkomstig van Eurostat, zoals gerapporteerd in Vermeulen et al. 2018). In 2016 behoorden we samen met Finland, Luxemburg en Tsjechië tot de landen waarvan meer dan 80% van de bevolking van 15 jaar en ouder op vakantie ging. Ter vergelijking: het EU28-gemiddelde lag op 62%. Buiten de EU28 behoren ook de Zwitsers tot deze top van vakantiegangers. Het EU-gemiddelde voor aantal vakanties in een jaar lag op 4. Nederlanders gingen iets minder vaak op vakantie, gemiddeld 3,4 keer. Finnen spannen de kroon met gemiddeld 8,1 vakanties in 2016.

Van de Nederlanders die in 2016 niet op vakantie gingen, gaf een derde financiële belemmeringen op als reden, 27% gaf aan geen zin te hebben om op vakantie te gaan, 22% noemde gezondheidsredenen en 17% gaf andere redenen. Werk en studie (16%) en familieomstandigheden (13%) werden minder vaak genoemd.

8.8 Tot slot

Met bijna 44 uur in een week beschikken Nederlanders over een redelijke stabiele hoeveelheid vrije tijd en het grootste deel van de bevolking is tevreden met de omvang van hun vrije tijd. Er zijn wel grote verschillen tussen bevolkingsgroepen. In het zogenaamde spitsuur van het leven (de levensfase met thuiswonende kinderen) is er over het algemeen minder vrije tijd en geeft men ook vaker aan dat die niet voldoende is. Dit sluit aan bij ander onderzoek dat laat zien dat ouders niet alleen objectief gezien druk zijn, maar zich

vaak ook druk voelen (Roeters 2018). Uit datzelfde (en ander) onderzoek blijkt overigens ook dat de kwaliteit van leven niet altijd onder deze drukte hoeft te lijden. Zo resulteert het combineren van werk en zorg door ouders weliswaar in een (ervaren) drukker leven, maar voelen zij zich ook meer tevreden met hun leven naarmate er meer gewerkt wordt, mogelijk omdat het combineren van verschillende rollen en taken ook als verrijkend kan worden ervaren (Rantanen et al. 2013).

Toch is uitrusten of ontspannen voor bijna iedereen een (heel) belangrijk onderdeel van de vrije tijd, net als de vrijheid om te kunnen doen waar je zin in hebt; dit laatste wordt echter iets minder belangrijk dan gemiddeld gevonden door paren met thuiswonende kinderen (mogelijk omdat er in een gezin nu eenmaal meer mensen zijn om rekening mee te houden). Vakantie vieren – wat bij uitstek geassocieerd wordt met ontspannen – doen Nederlanders graag. Europees gezien behoren we tot een select groepje landen waarin meer dan 80% van de bevolking van 15 jaar en ouder in een jaar op vakantie gaat.

Iets minder hoog op de lijst, maar nog steeds belangrijk, is het sociale aspect van de vrije tijd. Vrouwen hechten meer belang dan mannen aan het ontmoeten van anderen in de vrije tijd, en 65-plussers vinden dit ook belangrijker dan jongvolwassenen. Voor ouderen is dit wellicht lastiger te bewerkstelligen; een analyse van gevoelens van eenzaamheid laat zien dat zij vaker (enigszins) eenzaam zijn dan jongere leeftijdsgroepen. Ouderen blijken ook vaker meer tijd alleen door te brengen. Tijd doorbrengen met anderen kan eenzaamheid verminderen (Roeters 2018). We zien in dit hoofdstuk ook verschillen in eenzaamheid naar opleiding en inkomen: mensen met een laag inkomen en mensen met een lagere opleiding zijn vaker erg eenzaam. Dat is een mogelijke aanwijzing dat bij de aanpak van eenzaamheid (zoals recente acties van het ministerie van vws, zie ook hoofdstuk 12) aandacht niet alleen uit zou moeten gaan naar ouderen, maar ook naar andere groepen die vaker eenzaam blijken te zijn.

Het aspect van de vrije tijd dat het minst vaak (heel) belangrijk wordt gevonden, is zelfontwikkeling, hoewel nog steeds 70% het belang hiervan onderstreept (overigens een kleine daling ten opzichte van de 74% in 2011). Er is wel een duidelijk opleidingsverschil: hogeropgeleiden vinden zelfontwikkeling in de vrije tijd belangrijker dan lageropgeleiden.

In dit hoofdstuk stond een aantal vormen van vrijetijdsbesteding centraal: mediagebruik, sport en cultuur. Mediagebruik blijkt onverminderd een groot deel van de vrije tijd te omvatten. De invulling ervan is wel duidelijk aan verandering onderhevig. De tijd die Nederlanders besteden aan verschillende media-activiteiten (zoals lezen, kijken, luisteren en communiceren) is vrij stabiel door de jaren heen, maar er is wel een verschuiving naar nieuwere mediavormen, zoals het uitgesteld televisiekijken en kijken of luisteren via internet of streamingdiensten. Ook is de groeiende populariteit van digitale communicatiemiddelen duidelijk terug te zien in het mediagebruik. De mediatijd via de smartphone is in de laatste jaren flink toegenomen en dit houdt verband met de snelle verspreiding van dit apparaat onder de bevolking. 65-plussers blijven hierin wel duidelijk achter bij de andere

leeftijdsgroepen, zowel in het bezit als het gebruik van de smartphone voor media en communicatie.

Sport en cultuur zijn vrijetijdsactiviteiten die door de overheid gestimuleerd worden, niet alleen als doel op zich, maar ook als middel om bij te dragen aan andere beleidsterreinen, zoals gezondheid (sport) en sociale cohesie en maatschappelijke participatie (sport en cultuur). Meer dan de helft van de Nederlanders sport wekelijks. Van de landen van de Europese Unie is Nederland wat sportdeelname betreft een van de sportiefste; alleen de Scandinavische landen kennen een hogere sportdeelname. Er zijn echter (soms grote) verschillen tussen bevolkingsgroepen. Jongeren zijn sportiever dan ouderen: de sportdeelname neemt geleidelijk af met de leeftijd. Hogeropgeleiden sporten vaker dan lageropgeleiden, en autochtone Nederlanders iets meer dan niet-westerse migranten. Bij cultuur zijn er vooral verschillen naar opleiding: op alle terreinen van kunst en erfgoed zijn hogeropgeleiden actiever dan lageropgeleiden, zowel in bezoek als in beoefening.

Noten

- 1 Dit is gemiddeld voor de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder. In hoofdstuk 6 komt het aantal uren aan verplichte activiteiten hoger uit, maar daar is de berekening gemiddeld voor de beroepsbevolking (20-64 jaar).
- 2 Het TBO geeft een uniek en gedetailleerd beeld van (de invulling van) het dagelijks leven van mensen. De deelnemers aan dit onderzoek vullen een vragenlijst in en houden gedurende zeven dagen in een dagboek bij, waarin ze noteren hoe zij hun tijd besteden. De dagboekgegevens bieden een rijke bron van informatie over wie wat wanneer doet en welke veranderingen zich hierin over de jaren voordoen. Het voordeel van dit type onderzoek is dat het weinig vatbaar is voor vertekeningen door sociale wenselijkheid of geheugenproblemen, omdat mensen hun gedrag op het moment zelf registreren en niet op een later moment een inschatting maken van de tijd die ze aan verschillende bezigheden hebben besteed (Sayer 2005). Tijdsbestedingsdata zijn echter minder geschikt om activiteiten te meten die mensen niet regelmatig doen of die heel weinig tijd kosten. In dit hoofdstuk gebruiken we daarom ook andere databronnen voor dit soort bezigheden (zoals sport- en cultuurdeelname en vormen van mediagebruik).
- 3 Ten opzichte van eerdere edities van De sociale staat van Nederland komen we tot een andere schatting van de hoeveelheid vrije tijd, als gevolg van een aantal wijzigingen die in recente analyses van het TBO zijn doorgevoerd (zie Roeters 2018). Belangrijkste wijzigingen voor de vrije tijd zijn dat klusjes in en om het huis, de verzorging van huisdieren en de informele hulp aan andere huishoudens hier niet langer als vrije tijd zijn beschouwd, maar als de zorg voor het huishouden en anderen (zie § 6.6 in hoofdstuk 6). Dit is gedaan om beter aan te sluiten bij de internationale literatuur.
- 4 In 2006 gaf nog 76% aan over (ruim) voldoende vrije tijd te beschikken, maar omdat de vraag toen iets anders werd gesteld, kunnen de gegevens niet een-op-een vergeleken worden.
- 5 Dit verschil komt niet doordat vrouwen meer werken of zorgen (verplichte tijd) dan mannen. Uit hoofdstuk 6 is gebleken dat mannen en vrouwen ongeveer evenveel tijd kwijt zijn aan de combinatie van betaald werk en zorgtaken. Wel besteden vrouwen ruim 3 uur in de week langer aan persoonlijke verzorging (slapen, eten, wassen, aankleden, enz.) dan mannen.
- 6 De veranderingen in overig internet en overig media ten opzichte van 2013 zijn te verklaren door kleine aanpassingen in het dagboek (waardoor de totale mediatijd van 2013 ook niet een-op-een te vergelijken is met die in 2015 en 2018).

- 7 Eenzaamheid is gemeten met de UCLA-vragenlijst en bestaat uit zes stellingen waarvoor respondenten aangeven in hoeverre ze het ermee eens zijn: 'Er zijn mensen met wie ik goed kan praten', 'Ik voel me van andere mensen geïsoleerd', 'Er zijn mensen bij wie ik terecht kan', 'Er zijn mensen die me echt begrijpen', 'Ik maak deel uit van een groep vrienden', 'Mijn sociale contacten zijn oppervlakkig.' De items vormen een schaal (Cronbachs alfa = 0,71). Vervolgens kunnen deze vragen worden gecategoriseerd in: 'niet eenzaam', 'matig eenzaam' en 'sterk eenzaam'. In Nederland wordt eenzaamheid vaak gemeten met de De Jong Gierveld-schaal. In een recent artikel (Van Beuningen et al. 2018) is geconcludeerd dat het verschil tussen de twee schalen eerder een gevolg is van een andere interpretatie van de antwoordcategorieën dan van een ander conceptueel uitgangspunt van de indeling in eenzaamheids-categorieën. Uitwisseling van de afkappunten van beide schalen gaf overeenkomende percentages van de drie categorieën. In het kader van vergelijkbaarheid met andere cijfers is daarom ervoor gekozen de afkapwaarden van de De Jong Gierveld-schaal te hanteren.
- 8 Uitgedrukt in internationale aankomsten (internationale toeristen die minimaal één nacht in het ontvangende land verblijven; dagjesmensen en binnenlands toerisme niet meegerekend) groeide het toerisme wereldwijd in 2017 met 6,8% ten opzichte van 2016 en deze groei zette in het eerste kwartaal van 2018 in hetzelfde tempo door (Vermeulen et al. 2018).
- 9 Ten minste één vakantie van minimaal één nacht. Dagtochten zijn hier niet in meegenomen.

Literatuur

- Bakel, M. van, I. Pulles, A. Tiessen-Raaphorst, F. den Hertog, R. Vonk en C. Schoemaker (2017). *Een sportiever Nederland. Sport Toekomstverkenning*. Bilthoven / Den Haag: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu / Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Beuningen, J. van, M. Coumans en L. Moonen (2018). CBS| *Het meten van eenzaamheid*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Broek, A. van den en Y. Gieles (2018). *Het culturele leven. 10 culturele domeinen gezien vanuit 14 kernthema's*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cloïn, M. (red.) (2013). *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Europese Commissie (2018). *Less hate speech and more European content on video streaming services. Council adopts new EU rules*. Geraadpleegd op 12 juni 2018 via <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/11/06/less-hate-speech-and-more-european-content-on-video-streaming-services-council-adopts-new-eu-rules/>.
- Gershuny, J. (2009). Veblen in reverse. Evidence from the multinational time-use archive. In: *Social Indicators Research*, jg. 93, nr. 1, p. 37-45.
- Gooskens, W., Dool, R. van den (2017). *Sportdeelname en opleidingsniveau : factsheet 2017/8* Utrecht: Mulier Instituut.
- Heuvel, M. van den en H. van der Poel (1999). *Sport in Nederland. Een beleidsgerichte toekomstverkenning*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Mulier Instituut (2016). *Schoolzwemmen 2016. Factsheet 2016/11*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Raad voor Cultuur (2019). *Cultuur dichtbij, dicht bij cultuur. Advies cultuurbestel 2021-2024*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Rantanen, J., U. Kinnunen, S. Mauno en S. Tement (2013). Patterns of conflict and enrichment in work-family balance. A three-dimensional typology. In: *Work & Stress*, jg. 27, nr. 2, p. 141-163.
- Rijksoverheid (2018). *Extra geld voor NPO om terugloop reclame op te vangen*. Geraadpleegd op 12 juni 2019 via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/media-en-publieke-omroep/nieuws/2018/11/16/extra-geld-voor-npo-om-terugloop-reclame-op-te-vangen>.

- RIVM (2019). *Sport en bewegen in cijfers*. Geraadpleegd op 7 mei 2019 via <https://www.sportenbewegenin cijfers.nl/toekomstverkenning/trendscenario/tevredenheid>.
- Roeters, A. (red.) (2018). *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sayer, L.C. (2005). Gender, time and inequality. Trends in women's and men's paid work, unpaid work and free time. In: *Social Forces*, jg. 84, nr. 1, p. 285-303.
- Sevilla, A., J.I. Gimenez-Nadal en J. Gershuny (2012). Leisure inequality in the United States: 1965-2003. In: *Demography*, jg. 49, nr. 3, p. 939-964.
- Staatscourant (2018). Nationaal sportakkoord. Sport verenigt Nederland. In: *Staatscourant*, 16 oktober 2018, nr. 57536.
- Sullivan, O. en J. Gershuny (2017). Speed-up society? Evidence from the UK 2000 and 2015 time use diary surveys. In: *Sociology*, jg. 52, nr. 1, p. 20-38.
- TK (2015/2016). *Wijziging van de Mediawet 2008 in verband met aanvullingen bij het toekomstbestendig maken van de landelijke publieke mediadienst*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 34459, nr. 2. Geraadpleegd op 30 juli 2019 via <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?id=2016Z08485&dossier=34459>.
- Vermeulen, T., J. Bijl, M. Rooijackers, J. Heslinga et al. (red.) (2018). *Tendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2017*. Nieuwegein: PleasureWorld NRIT.
- vws (2005). *Tijd voor sport. Bewegen, meedoen, presteren*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2009). *Uitblinken op alle niveaus. Kabinetsstandpunt bij het Olympisch Plan 2028*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Waterloo, S.F., A.M. Wennekers en P.R. Wiegman (2019). *Media:Tijd 2018*. Amsterdam / Den Haag: NOM/NLO/SKO/PMA en SCP.
- Wennekers, A., M. Cloin, A. van den Broek en A. Tiessen-Raaphorst (2015). Vrijtijdsbesteding. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015* (p. 240-262). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wennekers, A.M., J. de Haan en F. Huysmans (2016). Over Media:Tijd. In: *Media:Tijd in kaart*. Geraadpleegd op 11 april 2019 via https://digitaal.scp.nl/mediatijd/over_meditijd.
- Wennekers, A., A. Bassler, N. Sonck, S. Pennekamp, H. Fernee en J. de Haan (2017). Media:Time. A new time-use survey method to capture today's media use. In: *Survey Practice*, jg. 10, nr. 4, p. 1-9.